

Doprinos turizma ekonomskoj otpornosti država članica Europske Unije

Peraić, Nikola

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of economics Split / Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:124:076752>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-10**

Repository / Repozitorij:

[REFST - Repository of Economics faculty in Split](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
EKONOMSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**DOPRINOS TURIZMA EKONOMSKOJ OTPORNOSTI
DRŽAVA ČLANICA EUROPSKE UNIJE**

Mentor:

prof. dr. sc. Lidija Petrić

Student:

Nikola Peraić

Split, srpanj 2024.

SADRŽAJ:

1. UVOD	4
1.1. Problem istraživanja	4
1.2. Predmet istraživanja	8
1.3. Ciljevi istraživanja	10
1.4. Istraživačka pitanja	11
1.5. Metodologija istraživanja.....	13
1.6. Očekivani doprinos istraživanja.....	15
1.7. Struktura rada	16
2. SUVREMENI MEĐUNARODNI TURIZAM KAO GLOBALNI FENOMEN	18
2.1. Turizam kao globalni fenomen	18
2.2. Analiza trendova ponude i potražnje, s naglaskom na Europsku uniju	22
2.3. Međudnos turizma i gospodarskog rasta	28
3. KRIZE KAO PRIJETNJE RAZVOJU TURIZMA	36
3.1. Definiranje kriza.....	36
3.2. Podjela kriza.....	38
3.3. COVID 19 i učinci na globalnu turističku industriju	42
3.4. Financijska kriza 2008. godine i učinci na globalnu turističku industriju	48
4. OTPORNOST – ODGOVOR NA KRIZE	60
4.1. Koncept otpornosti.....	60
4.2. Vrste otpornosti	63
4.3. Turizam i otpornost	64
5. EMPIRIJSKI DIO ISTRAŽIVANJA	68
5.1. Odabir uzorka istraživanja	68
5.2. Obrazloženje varijabli i konceptualnog modela istraživanja	70
5.3. Metodologija istraživanja.....	74
5.4. Rasprava, verifikacija varijabli i ograničenja istraživanja.....	75
6. PREPORUKE I IMPLIKACIJE ZA BUDUĆE KRIZE	80
6.1. Opće preporuke.....	80
6.2. Implikacije za države članice EU	84
7. ZAKLJUČAK	88

LITERATURA.....	90
SAŽETAK	106
SUMMARY	107
POPIS TABLICA I GRAFIČKIH PRIKAZA	108

1. UVOD

1.1. Problem istraživanja

Važnost turizma za ekonomski razvoj tema je mnogobrojnih znanstvenih istraživanja još od 1960-ih godina. Posljednja tri desetljeća u turističkoj industriji obilježena su značajnim rastom broja turističkih kretanja i količine dohotka, zbog čega je turizam postao temeljna značajka ekonomije velikog broja država diljem svijeta. Turizam predstavlja skup djelatnosti s brojnim pozitivnim učincima na društveni proizvod i nacionalni dohodak u zemljama koje ga aktivno promiču te značajno doprinosi razvoju različitih gospodarskih djelatnosti, stvarajući obilje radnih mjesta i potičući revitalizaciju infrastrukture (Nguyen, 2021). S vremenom se povećavao broj destinacija koje se otvaraju i ulažu u turizam pa je tako turizam procvao diljem Europske Unije, postavši za većinu članica jedna od ključnih aktivnosti, kako zbog njegovih ekonomskih, tako i sociokulturnih učinaka.

Pojačani utjecaj globalizacije, povećanje broja stanovnika u svijetu te tehnološki razvitak doveli su do sve češćeg izbijanja kriza i katastrofa u današnjem svijetu. Eksponencijalnim povećanjem turističkog obujma i broja međunarodnih turističkih putovanja, dolazi i do povećane izloženosti turizma (a time i ukupne ekonomije) raznim promjenama te veće osjetljivosti na vanjske šokove i krizne situacije.

Kriza je "dubok, sveobuhvatan poremećaj u životu pojedinca ili funkcioniranju društva sa snažnim i više ili manje teškim i trajnim posljedicama; prijelomno, prolazno teško stanje (društvena, politička, ekonomska kriza).¹ Zbog međupovezanosti turističke industrije s drugim sektorima, krize u području turizma kompleksnije su od ostalih i mogu imati velike utjecaje na sve povezane gospodarske sektore. Prema UNWTO-u (2011) kriza u turizmu je "neželjeni, izvanredni, često neočekivani događaj s ambivalentnim razvojnim mogućnostima za organizaciju ili turističku destinaciju koji zahtijeva brzo odlučivanje i mjere za suprotstavljanje, s ciljem uspostavljanja stare ravnoteže ili ograničavanja negativnih učinaka krize.". Naravno, sve krize ne djeluju jednako negativno na turizam i razinu njegove aktivnosti, a učinci kriza najviše ovise o tome o kojoj je krizi riječ. Neophodno je poznavati i razlikovati sve vrste kriza kako bi zaštita od njih bila što učinkovitija pa je UNWTO (2011) u svom priručniku za kriznu komunikaciju u turizmu objavio 6 vrsta kriznih događaja s kojima se suočava suvremeni turizam:

¹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 13.02.2024. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34066>

Tablica 1

Krizni događaji s utjecajem na suvremeni turizam

Politički i socijalni događaji	Teroristički napadi, ratovi, građanski nemiri i državni udari, kriminalističke aktivnosti, pljačke i otmice
Prirodne katastrofe	Potresi, tsunamiji, požari, poplave, erupcije vulkana, uragani i drugi ekstremni vremenski uvjeti
Promjene u okolišu	Izlijevanje nafte u more i razni drugi oblici zagađenja okoliša zbog ljudskog nemara
Ekonomске promjene	Financijska kriza, recesija, drastične promjene tečaja
Opasne zarazne bolesti	Gripa, salmonela te druge zarazne bolesti
Tehnološki događaji	Prometne nesreće s velikim brojem ljudskih žrtava.

Izvor: Izrada autora prema: UNWTO (2011): *Toolbox for Crisis Communications in Tourism*, UNWTO, Madrid: <https://doi.org/10.18111/9789284413652>

Od svih navedenih kriza, pandemija COVID-19 bila je najveća prijetnja stabilnosti i razvoju svjetske ekonomije i turizma, zbog čega je ključno razumijevanje različitih dimenzija njenog utjecaja na turizam i društvo u cjelini. Sve industrije koje turizam obuhvaća na neki način su bile pogođene pandemijom, a vlade u cijelom svijetu su zatvarale zemlje u potpunosti ili pandemijom najviše pogođene gradove te zabranile ulazak na njihovo područje, što je imalo ogroman negativni utjecaj na globalnu turističku industriju. Mjere ograničavanja putovanja dovele su do privremenog zatvaranja velikog broj poduzeća i turističkih objekata te je prema procjenama Međunarodne organizacije rada (ILO), pandemija rezultirala gubitkom više od 100 milijuna radnih mjesta u sektoru turizma diljem svijeta. Prema podacima Svjetske turističke organizacije (UNWTO), zabilježen je pad broja turističkih dolazaka u iznosu od 72.2%, odnosno 1,1 milijarda manje međunarodnih turista širom svijeta u odnosu na 2019. godinu, čime su se te brojke vratile na razinu od prije 30 godina (UNWTO, 2022). Turisti su postali mnogo oprezniji u trošenju zbog ekonomske neizvjesnosti i straha od zaraze, a došlo je i do promjene u preferencijama turista pa su tako turisti tražili sigurnije i manje posjećene destinacije s više prirode i otvorenog prostora, što je dovelo do rasta popularnosti domaćeg turizma.

Osim pandemije COVID-a 19, kao druga najznačajnija kriza u novijoj povijesti smatra se velika financijska kriza iz 2008. godine. Iako su obje krize imale značajan globalni utjecaj, ova kriza nije bila uzrokovana zdravstvenim ili biološkim faktorima poput pandemije, već je bila posljedica dubokih strukturalnih problema unutar financijskog sustava. Prema Minskyu (2008) financijska kriza

predstavlja neočekivan snažni udar koji neizbježno rezultira problemima u poslovanju, izazivajući značajnu kontrakciju gospodarske aktivnosti i u financijskom, ali i realnom sektoru. Financijska kriza koja je započela 2008. godine bila je jedinstvena po svojoj globalnoj opsežnosti i brzini širenja, što je razlikuje od prethodnih financijskih izazova koji su uglavnom bili lokalizirani ili ograničeni na određene regije. Intenzivno širenje krize djelomično je rezultat dugotrajnog izostanka adekvatne razvojne strategije i pravovremenih intervencija vlasti nakon što je kriza već započela.

Kriza je imala dubok i opsežan utjecaj na ekonomske i financijske sustave diljem svijeta, ne samo razvijenih ekonomija, već i zemalja u razvoju, što ju je izdvojilo kao jedan od najozbiljnijih događaja u poslijeratnoj povijesti (Jurčić, 2010). Prema podacima World Trade Organization iz 2009. godine, zabilježen je pad svjetskog BDP za 1.3% te globalne trgovine za 9%, što predstavlja najveći pad ovih brojki još od drugog svjetskog rata. Visoka stopa štednje predstavljala je značajan izazov za globalno gospodarstvo, rezultirajući smanjenjem ulaganja u fiksni kapital i potrošačka dobra, kako ističe Benolić (2012). Naravno, takvi uvjeti rezultirali su i ozbiljnim povećanjem nezaposlenosti širom svijeta te je prema Međunarodnom radničkom birou (ILO) izgubljeno čak 34 milijuna radnih mjesta. Stanje na tržištu rada nastavilo se pogoršavati u brojnim ekonomijama, a neprestan porast nezaposlenosti i siromaštva većinski je izbrisao postignuti napredak u stvaranju pristojnih radnih uvjeta kod mnogih zemalja (Obadić, 2010).

Kriza je tako imala snažan i dugotrajan utjecaj na ekonomske sustave diljem svijeta, ali i na razne sektore, uključujući i ključnu komponentu globalne ekonomije, međunarodni turizam. Globalna financijska kriza iz 2008. godine smatra se prvim značajnijim padom s kojim se globalni sektor turizma suočio, rezultirajući tako ozbiljnim izazovima za turizam i njegov daljnji razvoj. Naravno, svaka kriza ili nepogoda koja utječe na razvoj turizma i razinu njegove aktivnosti, dovodi do smanjenja broja turista u određenim destinacijama te izaziva strah i zabrinutost kod lokalnog stanovništva i turista te utječe na poduzeća u turističkom sektoru i prateće industrije, što onda nanosi štetu i cjelokupnim nacionalnim gospodarstvima. Globalna ekonomska kriza tako je dovela do negativnog utjecaja i neizvjesnosti u vezi s ekonomijom i ekonomskim čimbenicima koji djeluju na turističku potražnju, što je uzrokovalo pad prometa i promjene u ponašanju putnika i njihovim potrošačkim navikama (Khalid, Okafor i Shafiullah, 2019). Turistička potrošnja, odnosno potrošnja turista u destinacijama u koje putuju, osnova je za razumijevanje ekonomskih doprinosa turizma, a analiziranjem podataka o broju dolazaka međunarodnih turista također se može uočiti negativan utjecaj koji je globalna financijska kriza imala na turističku potražnju.

Prema godišnjem izvješću UNWTO-a iz 2011. godine, posljedice krize osjetile su se kroz smanjenje turističkih aktivnosti, posebno u putovanjima na duže udaljenosti, dok su putovanja kraćih relacija, uključujući domaća i unutarregionalna putovanja, postajala sve popularnija. Posljedično tome, financijska kriza ostavila je dubok i dosad neviđen trag na međunarodni turizam. U 2008. godini zabilježen je pad u broju međunarodnih dolazaka turista u iznosu od 4%, dok su prihodi od međunarodnog turizma pali za 6%. U odnosu na prethodnu godinu, u 2009. godini su te brojke zabilježile dodatan pad pa su tako međunarodni dolasci turista pali za 4,2%, a prihodi od međunarodnog turizma dostigli su iznos od 852 milijarde dolara, što odgovara smanjenju od 5,7% u odnosu na 2008. godinu. Svoj vrhunac kriza je dostigla u ožujku 2009. godine, kada je došlo do smanjenja u broju dolazaka međunarodnih turista od čak 12%, u odnosu na 2007. godinu (ILO, 2013). Takvi podaci ukazuju kako je globalna ekonomska kriza imala nepovoljan utjecaj na turističku potražnju te je rezultirala smanjenjem prihoda u svim svjetskim regijama. Ova svjetska ekonomska kriza time je dovela u pitanje otpornost državnih i regionalnih ekonomija i raznih industrija, a osobito sektora turizma, na ekonomske padove.

Sve učestalije krize iznjedrile su pojam otpornosti odnosno rezilijentnosti kao inovativnog koncepta koji ima veliki istraživački potencijal (Martin i Sunley, 2015). Prema Orchiston, Prayag i Brown (2015), rezilijentnost u općem smislu, predstavlja sposobnost nekog sustava da održi svoj identitet te prilagodi svoju ključnu strukturu i funkcije usprkos šokovima i poremećajima. Evolucijski pristup objašnjava otpornost kao sposobnost regije da se prilagodi u kratkom roku nakon poremećaja (Martin, 2012) ili da razvije nove putanje rasta na dugi rok (Boschma, 2015). Petrić et al. (2020) ističu kako unatoč obilnoj literaturi o otpornosti, još uvijek nije postignut zajednički pristup o točnoj konceptualizaciji pojma te se zbog toga u literaturi može pronaći više interpretacija regionalne otpornosti. Tako, primjerice Martin i Sunley (2015) objašnjavaju da je regionalna ekonomska otpornost sposobnost regionalnog ili lokalnog gospodarstva da zadrži ili oporavi svoj razvoj od tržišnih, konkurentskih i okolišnih šokova te ako je potrebno da prilagodi svoje ekonomske strukture te svoje društvene i institucionalne koncepte, kako bi održali ili obnovili svoj razvojni put ili prešli na novi održivi razvoj karakteriziran punijim i produktivnijim korištenjem svojih fizičkih, ljudskih i okolišnih resursa. U kontekstu turizma, koncept regionalne ekonomske otpornosti može se primijeniti na sposobnost turističkih destinacija da izdrže ili se oporave od različitih šokova. Hall i Lew (2009) navode kako je turizam kompleksni sustav s brojnim međusobno povezanim i prilagodljivim elementima koji čine jedinstveno okruženje pa je tako i razumijevanje njegove otpornosti mnogo kompleksnije. Prema tome, otpornost cjelokupnog turističkog sustava ovisi o otpornosti njegovih dijelova i podsustava, uključujući pojedince,

organizacije, tvrtke, destinacije i sve druge elemente, a ispitivanje odnosa između svih tih elemenata i njihovog doprinosa otpornosti turističkog sustava ostaje predmet i današnjih istraživanja (Hall, Safonov, Koupaei, 2022).

Lew (2014) ističe da se istraživanja o otpornosti turizma najčešće fokusiraju na oporavak broja turista i gospodarski oporavak destinacija i zajednica nakon kriznih događaja. Tako, unatoč negativnim utjecajima na turističku potražnju i prihode, postoji pozitivan nagovještaj oporavka turizma. Prema podacima UNWTO-a iz 2011. godine, nakon zabilježenog pada turističkih brojki u 2009. godini, međunarodni turistički dolasci porasli su za 7%, dosežući brojku od 940 milijuna dolazaka u 2010. godini (UNWTO, 2011). Ovaj porast ukazuje na dinamiku oporavka turizma na globalnoj razini, ali s naglaskom na različite brzine oporavka u različitim dijelovima svijeta, državama i regijama.

Brzi razvoj turizma kao industrije još se jednom pokazao iznad kriza, čak i tijekom recesijskog razdoblja te time pokazao različite razine otpornosti, ovisno o destinacijama i specifičnostima njihovih turističkih modela. U to vrijeme, kad su mnoge zemlje bile pogođene ekonomskim izazovima, turizam je uvelike pomogao i bio ključan faktor u njihovom oporavku i izgradnji rezilijentnosti. Više od desetljeća nakon ove krize i dalje je relevantno istraživati kako su zemlje, u ovom slučaju članice Europske Unije, svladale izazove ove krize, koliko dugo su se oporavljale te koliko je važna bila uloga turizma u tom procesu.

1.2. Predmet istraživanja

Na temelju definiranog problema istraživanja proizlazi i predmet istraživanja, a to je uloga turizma kao važnog sektora u "spašavanju" ekonomija pogođenih krizom. Drugim riječima, fokus istraživanja je usmjeren na utvrđivanje doprinosa turizma ekonomskom oporavku (rastu) svih članica Europske Unije nakon globalne financijske krize u razdoblju od 2007. do 2019. godine.

Posljednjih godina, velik broj istraživača empirijski je testirao uzročnu vezu između ekonomskog rasta i turističkog razvoja, ali zbog razlika u varijablama, metodama i vremenskim intervalima uglavnom su dobivali različite rezultate (Pata, 2021). Veze između turizma i ekonomskog rasta tako se mogu ispitivati na temelju četiri različite hipoteze. Balaguer i Cantavella-Jorda (2002) predstavili su hipotezu rasta vođenog turizmom (TLGH), prema kojoj turizam djeluje kao pokretač ekonomskog rasta pridonoseći priljevu deviza, novim investicijama i prilikama za zapošljavanje. Međutim, rast i razvoj turizma uvijek može doživjeti zastoje zbog različitih vanjskih čimbenika poput terorističkih napada, epidemija, financijskih kriza i slično. Zbog toga, TLGH ukazuje na jednosmjernu uzročnost turizma prema ekonomskom rastu, što potvrđuju rezultati različitih istraživanja poput onog od Solarina (2018)

te Chiu i Yeh (2017). Druga hipoteza poznata je kao hipoteza ekonomski potaknutog rasta turizma (EDTG) koja sugerira da ekonomski rast potiče i razvoj turizma stvaranjem poslovnih prilika putem povećane potražnje u sektoru. Za razliku od prethodne hipoteze, ova hipoteza predlaže jednosmjernu uzročnost od strane ekonomske ekspanzije prema turizmu, a ovakvu vezu potvrđuju rezultati istraživanja autora Paynea i Mervara (2010) te Ghosha (2011). Predzadnja hipoteza naziva se hipoteza obostrane uzročnosti (BC) te tvrdi da turistička aktivnost utječe na ekonomski razvoj te da ekonomski rast istovremeno utječe na sektor turizma (Antonakakis, Dragouni i Filis, 2013). Posljednja hipoteza poznatija je kao neutralna hipoteza (NC) koja glasi da ne postoji uzročna veza između turizma i ekonomskog rasta. Oh (2005) sugerira kako pri ovoj hipotezi strategije unapređenja turizma koje provode menadžeri turizma i donositelji odluka uglavnom neće postići željeni učinak.

Predmetno istraživanje zasniva se na hipotezi rasta vođenog turizmom te je usmjereno na kvantitativnu analizu odabranih turističkih i makroekonomskih pokazatelja u ovom periodu, kako bi se panel analizom utvrdilo u kojoj mjeri je turizam značajan u obnovi gospodarstava članica Europske Unije nakon velike krize.

Turizam ima iznimno značajnu ulogu u gospodarstvu članica Europske Unije, a prihodi od turizma čine važan udio u ukupnom bruto društvenom proizvodu. Prema podacima Europskog Parlamenta, turizam predstavlja čak otprilike 10% ukupnog BDP-a Europske Unije, čime služi kao ključni pokretač ekonomskog rasta i razvoja (European Parliament, 2023). Osim toga, turizam u velikoj mjeri doprinosi smanjenju nezaposlenosti te se ističe kao jedan od ključnih sektora za stvaranje radnih mjesta u Europskoj Uniji, a sve industrije povezane s turizmom poput ugostiteljstva, prijevoza i trgovine pružaju mnoge mogućnosti za zapošljavanje u različitim sektorima ekonomije. Investicije u turizam potiču razvoj infrastrukture te izgradnju i modernizaciju smještajnih i ugostiteljskih objekata, ali i turističkih atrakcija, što ima pozitivan ekonomski utjecaj. Također, turistička potrošnja poput troškova hrane, smještaja te različitih roba i usluga generira prihode za lokalne poduzetnike i trgovce, čime se povećava i priljev deviza u gospodarstva država članica Europske Unije. Naravno, svi ti ekonomski doprinosi turizma nisu svugdje jednaki te ovise o turističkoj ponudi i modelu turizma svake države, a razlike u stupnju razvijenosti, turističkim atrakcijama, infrastrukturi, sezonalnosti, marketinškim strategijama i sociokulturnim aspektima samo su neki od elemenata koji određuju kvalitetu i uspješnost turističkih industrija unutar članica. Bitno je razumjeti ove raznolikosti turističkih industrija među članicama, jer u velikoj mjeri određuju obrasce turističkih dolazaka i prihoda, a time i ekonomske performanse zemalja.

Ovakav pristup pružit će dodatni uvid u ulogu turizma, s naglaskom na razlike među državama, kao čimbenika jačanja otpornosti zemalja nakon kriznih razdoblja. Analizom turističkih pokazatelja poput broja međunarodnih turističkih dolazaka, kao nezavisnih varijabli, omogućit će se praćenje promjena u obujmu turističkih aktivnosti prije, tijekom i nakon krize čime će se moći utvrditi koliko je turizam otporan i kojom se brzinom može oporaviti od ovakvih događaja. U istom periodu analizirat će se pojedini makroekonomski pokazatelji, poput bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, kao zavisne varijable, uz nekolicinu kontrolnih varijabli koje također mogu imati utjecaj na ekonomski razvoj država članica Europske Unije, kako bi se mogla pratiti dinamika njihove ekonomske obnove.

Poseban naglasak bit će stavljen na pokušaj utvrđivanja brzine oporavka različitih zemalja unutar Europske Unije, pri čemu će se identificirati grupe zemalja, uzimajući u obzir njihove specifičnosti, prema unaprijed definiranim kriterijima kako bi se moglo utvrditi one koje su se brže oporavile uz podršku turističkog sektora, sukladno validnosti pojedinih varijabli. Proučavanje ovog aspekta pomoći će u otkrivanju ključnih elemenata koji su oblikovali turistički sektor kao pokretača ekonomske obnove u pojedinim članicama Europske Unije.

1.3. Ciljevi istraživanja

Glavni cilj ovog istraživanja određen je problemom i predmetom istraživanja. Sukladno tome, osnovni cilj ovog rada je dublje razumijevanje uloge turizma i njegovog doprinosa u ekonomskom oporavku članica Europske Unije nakon globalne financijske krize u periodu od 2007. do 2019. godine. Iz glavnog istraživačkog cilja izvode se i pomoćni ciljevi:

- Definirati suvremeni turizam i trendove na tržištu turističke ponude i potražnje
- Identificirati krizne situacije i njihov utjecaj na razvoj turizma
- Istražiti učinke financijske krize iz 2008. godine
- Objasniti značenje i važnost koncepta otpornosti
- Analizirati dinamiku ekonomske obnove u članicama EU
- Istražiti ulogu turizma u obnovi gospodarstava članica EU nakon krize

Ova istraživanja imaju za cilj pridonijeti boljem razumijevanju veze između turizma i ekonomske obnove te pružiti relevantne uvide u ulogu turizma kao čimbenika jačanja ekonomske rezilijentnosti članica Europske Unije nakon kriznih razdoblja.

1.4. Istraživačka pitanja

Temeljna hipoteza istraživanja glasi:

H1: Postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti iskazane rastom BDP-a po stanovniku država članica Europske Unije nakon globalne financijske krize u razdoblju od 2007. do 2019. godine.

Ova hipoteza potkrijepljena je teorijskim okvirom koji sugerira da turizam, kao jedan od najvažnijih sektora, može djelovati kao ključni faktor u jačanju ekonomske otpornosti zemalja nakon kriznih razdoblja, kao što je u ovom slučaju financijska kriza 2008. godine.

Kvantitativna analiza podataka uključuje promatranje promjena u broju turističkih dolazaka po stanovniku i BDP-u po stanovniku tijekom razdoblja istraživanja (2007.-2019.) s ciljem potvrde ili opovrgavanja ove hipoteze. Naše očekivanje je bilo da će povećanje broja turističkih dolazaka imati naglašeni učinak i ubrzati ekonomski oporavak u određenim zemljama Europske Unije. Cilj ovog istraživanja je bio da se identificiraju te zemlje, te da se pokušaju podijeliti po pojedinim specifičnostima te da se u konačnici analiziraju čimbenici koji pridonose pojačanom utjecaju turizma na njihov ekonomski oporavak, s ciljem dubljeg razumijevanja varijacija u utjecaju turizma na ekonomske rezultate pojedinih država. Ovakav sveobuhvatan pristup također je poslužio u analizi doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti zemalja, pružajući dodatan uvid u ulogu turizma kao čimbenika jačanja ekonomske otpornosti nakon kriznih razdoblja.

Međutim, ispitivanje uloge turizma u ekonomskoj otpornosti država zahtijeva dublje analiziranje mnogih dimenzija ovog fenomena. Sukladno tome, postoji tek nekolicina radova posvećena ovoj temi, a većina postojećih fokusira se tek na pojedinačne zemlje ili njihove regije. Provedeno je tek nekoliko istraživanja koja su ispitala povezanost između turizma i BDP-a koristeći pristup vremenskih serija i panel analiza. Ističe se istraživanje koje je napravio Romao (2020), koji obuhvaća ukupno 55 regija iz 10 zemalja Europske Unije. Putem panel analize istraživao je utjecaj razvoja turizma na ekonomski razvoj regija u kojima je turizam postavljen kao prioritetni sektor. Rezultati njegovog istraživanja dokazali su pozitivan i značajan utjecaj turističke potražnje na regionalnu rezilijentnost, uz naglasak kako su manje razvijene regije pokazale veću stopu rasta, ali razvijenije regije su pokazale veću otpornost na vanjske šokove. Treba istaknuti i istraživanje autora Šimundić, Kuliš i Šerić (2016) u kojem su panel analizom mjerili utjecaj rasta međunarodnog turizma na gospodarski rast u zemljama Latinske Amerike i Kariba (LAC) u razdoblju od 2000. do 2014. godine. Navedene zemlje primjer su zemalja u

razvoju sa značajnim gospodarskim rastom i razvojem međunarodnog turizma u promatranom razdoblju. Oni navode kako su rezultati dokazali da je razvoj turizma ključan faktor gospodarskog rasta u zemljama Latinske Amerike i Kariba te predlažu da bi vlade zemalja LAC-a trebale preusmjeriti svoje ekonomske politike na poticanje turizma kao potencijalnog izvora gospodarskog rasta, uz naglasak kako ne smiju zbog toga zanemariti preostale determinante ekonomskog razvoja.

Nastavno na prethodno, za prikaz dinamike turizma u ovom istraživanju, nezavisna varijabla je bila rast dolazaka turista po stanovniku u članicama EU, jer su dolasci turista identificirani kao pokazatelj turističke potražnje koji se najviše koristi u istraživanjima (Yang et al., 2019) iako su i pokazatelji prosječnog broja noćenja, ali i prihoda od turizma itekako relevantni. Pokazatelj za ovu varijablu računa se korištenjem formule koju u prethodno spomenutom radu koriste autori Šimundić, Kuliš i Šerić (2016) prilikom istraživanja utjecaja rasta međunarodnog turizma na ekonomski razvoj zemalja Latinske Amerike i Kariba (LAC). Autori Lee i Chang (2007) također su koristili ovaj pokazatelj prilikom istraživanja odnosa turizma i ekonomskog rasta za 23 države članice OECD-a i 32 države koje nisu članice OECD-a u razdoblju od 1990. do 2002. godine, dok su autori Albaladejo et al. (2023) s pomoću ovog pokazatelja analizirali odnos razvoja turizma i ekonomije za 144 države u razdoblju od 1995. do 2019. godine.

Što se tiče zavisne varijable, kao prikaz dinamike ekonomske aktivnosti korišten je pokazatelj rasta bruto društvenog proizvoda po stanovniku, koji predstavlja godišnju postotnu stopu rasta BDP-a. Ovaj pokazatelj koristio je autor Scarlett (2021) kako bi u svom radu ispitaio utjecaj turizma na ekonomski rast i ostale makroekonomske varijable na panelu od 46 zemalja, dok je u već spomenutom radu autora Šimundić et al. (2014) također korišten ovaj pokazatelj kao pokazatelj gospodarskog rasta u državama. Autori Muštra, et al. (2023) koriste pokazatelj BDP po stanovniku izražen u standardima kupovne moći, istražujući ulogu turističke potražnje i kulturnih svjetskih baština na regionalnu ekonomsku otpornost zemalja Europske Unije.

Kako bi model bio potpun, definirane su i kontrolne varijable koje su u empirijskoj literaturi već prepoznate kao determinante otpornosti države na krize i vanjske šokove. Naravno, nemoguće je prepoznati i obuhvatiti sve faktore koji imaju utjecaja na ekonomsku rezilijentnost jedne države, a za neke od njih javlja se problem nedostupnosti podataka i njihove kvalitete. Prvi faktor je ljudski kapital, koji kao temelj za stvaranje novih znanja pa tako i tržišnih prilika, omogućuje regiji da efikasnije odgovori na krizna razdoblja. Pokazatelj ljudskog kapitala predstavlja udio osoba s tercijskim obrazovanjem. Institucije mogu imati važnu ulogu u ekonomskoj rezilijentnosti države pa se koristi i

kontrolna varijabla kvaliteta vlade. OECD (2017) ističe važnost vlade u smanjivanju učestalosti i intenziteta krize, a Petrić et al (2021) također ukazuju na važnost nacionalnih obrazaca u otpornosti regije. Treba uzeti u obzir i nejednaku razvijenost i stupanj urbanizacije država članica u Europskoj Uniji, a već postoje empirijski dokazi o heterogenosti otpornosti među urbanim i ruralnim europskim regijama (Giannakis i Bruggeman, 2019). Kontrolna varijabla veličine populacije država predstavlja prisutnost urbanizacijskih ekonomija te se može koristiti kako bi se kontrolirali potencijalni efekti aglomeracije (Petrić et al., 2021). Osim toga, otvorenost trgovine uzima se kao faktor jer također može utjecati na otpornost države, ali na pozitivan i negativan način. S pozitivne strane, otvaranjem trgovine ostvaruju se nova trgovinska partnerstva s novim znanjima i inovacijama te se povećava produktivnost i konkurentnost domaćeg gospodarstva, dok s negativne strane može doći do prevelike ovisnosti o vanjskoj trgovini, a time i povećane ranjivosti prema vanjskim šokovima. Kao kontrolna varijabla korištene su i investicije, mjerene putem bruto investicija u fiksni kapital (GFCF) koje predstavljaju udio nove dodane vrijednosti u gospodarstvo koji se ne troši, već investira.

H2: Postoji značajna razlika između doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti država članica Europske Unije s obzirom na vrijeme ulaska u Europsku Uniju.

Ova hipoteza sugerira postojanje varijacija u utjecaju turizma na ekonomski oporavak među državama članicama EU, ovisno o vremenu njihovog pristupa Europskoj Uniji. Ovakva analiza proizlazi iz potrebe za boljim razumijevanjem dinamike ekonomskog oporavka među državama članicama EU i čimbenicima koji na to mogu utjecati. Nadovezuje se na rezultate prve hipoteze koja istražuje povezanost između turističkih dolazaka i rasta BDP-a s ciljem istraživanja kako je vremenski faktor ulaska u EU mogao oblikovati sposobnost država da iskoriste potencijal turizma za ekonomski oporavak nakon financijske krize. U tom smislu države članice su grupirane sukladno valovima njihova ulaska u punopravno članstvo EU.

1.5. Metodologija istraživanja

Ovaj rad sastoji se od teorijskog i empirijskog dijela te svaki od njih zahtijeva specifičan metodološki pristup pa će se tijekom istraživanja koristiti kombinacija različitih znanstvenih metoda:²

- Metoda indukcije – prikupljanjem i analiziranjem specifičnih podataka o turističkim aktivnostima i ekonomskim pokazateljima izvedeni su općeniti zaključci o ulozi turizma u ekonomskoj obnovi
- Metoda dedukcije – na temelju općih teorijskih koncepata o turizmu i doprinosu turizma ekonomskom razvoju i obnovi izvedeni su posebni zaključci o pretpostavljenoj teorijski uzročnoj vezi
- Metoda deskripcije – korišteno je jednostavno opisivanje činjenica, procesa i odnosa između turističkih aktivnosti, ekonomskih pokazatelja te brzine oporavka zemalja članica Europske Unije te je pružena empirijska potvrda odnosa i veza tih elemenata
- Metoda analize – raščlanjeni su složeni pojmovi, sudovi i zaključci o turizmu, krizama i rezilijentnosti na njihove jednostavnije sastavne dijelove i elemente s ciljem boljeg razumijevanja navedenih fenomena
- Metoda sinteze – spajane su jednostavne činjenice u složeniju jedinstvenu cjelinu u kojoj su njezini dijelovi povezani kako bi se stvorila sveobuhvatna slika dinamike oporavka turističkog sektora i njegove uloge u ekonomskoj obnovi
- Metoda klasifikacije – podijeljeni su opći pojmovi na posebne, u okviru opsega pojma
- Metoda kompilacije – preuzeti su i uključeni tuđi rezultati, mišljenja, opažanja i zaključci kako bismo obogatili naše razumijevanje teme
- Metoda komparacije – uspoređivani su isti ili srodni podaci i informacije s ciljem identificiranja njihove sličnosti i razlike
- Metoda dokazivanja i opovrgavanja – u radu je utvrđivana točnost ili dokazana pogrešnost nekih spoznaja ili teza

Teorijski dio rada temeljen je na korištenju internetskih izvora, na stranicama poput Google Znalac (<https://scholar.google.com/>) te ResearchGate (<https://www.researchgate.net/>) i ScienceDirect (<https://www.sciencedirect.com/>) platformama. Korišteni su i relevantni znanstveni i stručni radovi objavljeni u znanstvenim i stručnim časopisima i knjigama..

U empirijskom dijelu ovog rada korištena je metoda panel analize koja omogućuje praćenje razvoja neke pojave u određenom razdoblju. Panel analiza je odabrana za ovo istraživanje zbog svoje

² Zelenika, R.: Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, 2000

sposobnosti da uzme u obzir vremenske i međunarodne razlike u podacima, što će u ovom istraživanju biti bitno s obzirom na varijacije podataka u performansama članica Europske Unije. Panel podacima se smatraju podaci koji imaju prostornu i vremensku dimenziju pa je u ovom radu prostorna dimenzija obuhvatila države članice Europske Unije, dok je vremenska dimenzija obuhvatila razdoblje od 2007. do 2019. godine. Uzorak ovog istraživanja sadržava podatke o turističkim pokazateljima i makroekonomskim indikatorima za članice Europske Unije tijekom razdoblja od 2007. do 2019. godine. Ovo razdoblje odabrano je jer je za primjenu panel analize potrebno najmanje 10 godina podataka kako bi se omogućila pouzdana analiza dugoročnih trendova i uzoraka u turizmu i ekonomiji, a početna točka je 2007. godina kako bi se obuhvatile godine prije, tijekom i nakon krize. Takav pristup pruža mogućnost detaljnije analize negativnog utjecaja krize, ali i učinaka turizma na ekonomski oporavak i razvoj članica EU nakon velike krize, čime se bolje razumije njihova povezanost i dinamika promjena.

Za potrebe empirijskog dijela istraživanja prikupljeni su sekundarni podaci objavljeni u stručnoj literaturi i izvorima, pri čemu su najviše korišteni službeni izvještaji UNWTO-a i Svjetske banke (World Bank) indikatore turističkih i makroekonomskih pokazatelja članica Europske Unije za promatrano razdoblje.

Pretraživanje je izvršeno korištenjem sljedećih ključnih riječi: tourism, tourism demand, determinants of tourism demand, tourism and growth, economic growth, indicators of economic growth, global financial crisis, European Union, resilience.

1.6. Očekivani doprinos istraživanja

Ovaj diplomski rad svojim rezultatima može pridonijeti jačanju teorijskih spoznaja, ali i u praktičnom smislu u upravljanju turizmom i gospodarskim politikama. Rezultati istraživanja proširit će postojeće znanje o važnosti turizma u kriznim situacijama, u ovom slučaju o doprinosu turizma ekonomskom oporavku zemalja nakon globalne financijske krize, a korišteni podaci i analize mogu potaknuti daljnja istraživanja i time pomoći u razvoju teorijskog i metodološkog okvira. Također se očekuje kako će ovo istraživanje i njegovi rezultati potaknuti dijalog i podići svijest o ulozi turizma tijekom i nakon kriznih situacija, ali i njegovoj općenitoj važnosti u izgradnji ekonomske stabilnosti i otpornosti na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini.

Kvantitativna analiza turističkih i makroekonomskih pokazatelja pružit će nešto širi uvid u razinu i brzinu oporavka različitih članica Europske Unije. Pregled različitih obrazaca oporavka omogućuje identifikaciju faktora koji su pridonijeli ubrzanom oporavku turističkog sektora kao pokretača

ekonomske obnove pojedinih članica Europske Unije, što će ujedno pridonijeti i boljem razumijevanju koncepta rezilijentnosti. Proširenje znanja o otpornosti turističkog sektora omogućuje prilagodbu infrastrukture i politika kako bi se mogli minimalizirati budući negativni učinci kriza na turizam, a dobivene informacije i podaci mogu poslužiti i ostalim industrijama da postanu spremnije na krize i otpornije na njihove negativne učinke.

Naravno, na temelju dobivenih rezultata mogu se izvući i određene praktične smjernice koje mogu služiti nositeljima politike i omogućiti im spremnu i pravovremenu reakciju za buduće krizne situacije. U formuliranju reakcije na krizne događaje, treba uzeti u obzir specifičnosti zemalja i njihovih turističkih modela kako bi države mogle prilagoditi strategije prema svojim karakteristikama.

1.7. Struktura rada

U uvodnom dijelu predstavljena je problematika i predmet ovog istraživanja prema kojima su određena i istraživačka pitanja. Nakon toga se navode ciljevi samog rada te metode pomoću kojih se provelo istraživanje. Na kraju uvodnog dijela napisani su očekivani doprinos istraživanja te struktura rada.

U drugom dijelu objašnjava se pojam suvremenog međunarodnog turizma, njegovog razvoja i uloge kao jednog od najvažnijih sektora globalne ekonomije. Analizirani su i trendovi turističke ponude i potražnje, s naglaskom na Europsku Uniju, koji uvelike utječu na njegov rast, uz detaljnije istraživanje međudnosa turizma i gospodarskog rasta.

Treći dio rada bavi se krizama kao prijetnjama razvoju turizmu te obuhvaća različite aspekte, analize i primjere nekih od najutjecajnijih kriza. Definiran je pojam i vrste krize, kako općenito, tako i u turističkom sektoru te će biti prikazana njihova podjela ovisno o načinu nastanka krize. Nakon toga, prikazani su učinci posljednje krize iz 2020. godine, uzrokovane virusom COVID-a 19 te financijske krize iz 2008. godine koja je detaljnije obrađena, kao i njen utjecaj na turizam i ekonomije diljem svijeta.

U četvrtom dijelu, razmotren je koncept otpornosti kao odgovor na krizne situacije uz identifikaciju različitih vrsta rezilijentnosti. Objašnjen je i odnos turizma i otpornosti koji čini turistički sektor otpornijim na krizne situacije.

Peti dio diplomskog rada posvećen je empirijskom istraživanju. Prvo je definirana metodologija istraživanja, nakon čega je objašnjen i odabir uzroka istraživanja. Dalje, definirane su varijable te obrazloženi kriteriji za odabir varijabli u skladu s konceptualnim modelom istraživanja i sekundarnim podacima korištenima u samom modelu. Hipoteze su testirane te je iznesen osvrt na donesene rezultate i zaključke istraživanja.

U šestom poglavlju istražuju se strategije i opće preporuke koje bi mogle unaprijediti otpornost turističkog sektora na potencijalne buduće krizne događaje. Fokus je stavljen na implikacije za države članice EU, kako bi se pružile konkretne smjernice za upravljanje budućim krizama u turizmu.

Posljednji dio rada objedinjuje prethodna poglavlja i daje pregled donesenih zaključaka sintezom teorijskog i empirijskog dijela rada. U zaključku su prikazane ključne spoznaje i činjenice do kojih se došlo provođenjem ovog istraživanja.

2. SUVREMENI MEĐUNARODNI TURIZAM KAO GLOBALNI FENOMEN

2.1. Turizam kao globalni fenomen

Iako je opće značenje riječi turizam svima poznato, precizno definiranje turizma nije lak zadatak. Postoji velik broj definicija turizma pa je tako riječ o djelatnosti koja nema jedinstvenu prihvaćenu definiciju, najviše zbog svoje složenosti i individualizma svakog od njegovih sudionika. Međutim, kako bi se statistički podaci međunarodne turističke aktivnosti mogli uspoređivati i kako bi se turizam istraživao kao posebno područje, nužna je njegova univerzalna standardizirana definicija. Iz tog razloga je u lipnju 1991. godine u Ottawi održana Međunarodna konferencija „Putovanja i statistika u turizmu“, a za cilj je imala definiranje jedinstvene turističke terminologije, kao i standardizaciju sustava statistike u sferi turizma. Standardizacija statističkih sustava omogućava dosljednost u prikupljanju podataka, a time i njihovu pouzdanost što pridonosi boljem razumijevanju utjecaja turizma i njihovoj međunarodnoj usporedivosti. Svjetska turistička organizacija sponzorirala je ovu konferenciju te je definirala turizam kao „aktivnosti osobe koja putuje radi odmora, poslovno ili iz drugih razloga na mjesto izvan svog uobičajenog okruženja, a na njemu se ne zadržava duže od godinu dana“ (UNSTAT, 2001).

Iako je dojam da ljudi putuju intenzivno tek posljednjih nekoliko desetljeća, putovanja su zapravo prisutna stoljećima, jedino iz različitih razloga i na drugačije načine. Počeci ljudskih putovanja bili su radi preživljavanja, u potrazi za hranom i povoljnijim klimatskim uvjetima, a zatim radi trgovine, istraživanja i religijskih hodočašća. Prvi ljudi koji su počeli putovati isključivo radi uživanja bili su stari Rimljani, ali samo oni najbogatiji i elitni slojevi društva, koji su odlazili u obalna odmarališta u ljetnim mjesecima, dok je u srednjem vijeku većina putovanja bila religijskog karaktera. Moderni turizam veže se uz pojam Grand Toura, koji predstavlja organizirana putovanja mladih plemića iz sjevernih i zapadnih europskih zemalja po Europi s ciljem upoznavanja umjetnosti, povijesti i kulturne baštine te je kao takav imao jako bitnu ulogu u oblikovanju putovanja kakva danas poznajemo. Počeci Grand Toura vežu se uz početak 17. stoljeća, a već u drugoj polovici 18. stoljeća priključili su se i putnici iz ostalih zemalja svijeta, poput SAD-a i Južne Amerike.

Krajem 18. stoljeća dolazi do izuma parnog stroja i Industrijske revolucije, obilježenom ogromnim tehnološkim, društvenim i ekonomskim promjenama. Parni stroj je omogućio razvoj željeznica i parobroda, čime je mobilnost ljudi postala mnogo brža, jeftinija i udobnija, a došlo je i velikog porasta u broju odredišta i ljudi koji putuju. Industrijalizacijom je stvorena potreba i za većom količinom radne

snage u gradovima pa dolazi do egzodusa iz ruralnih područja u rastuće velike gradove, što je rezultiralo pojavom novih društvenih klasa, poput srednje klase, koja je imala financijska sredstva i slobodno vrijeme za putovanja, čime je promijenjena dotadašnja demografija ljudi koji putuju. Već u 19. stoljeću dolazi i do prvog organiziranog komercijalnog putovanja od strane Thomasa Cooka, a malo nakon toga osnovao je i svoju turističku agenciju s ponudom putovanja koji uključuju prijevoz, smještaj i obroke, što označava početak današnjih paket aranžmana. Turizam je bio usmjeren na korištenje vlakova i brodova sve do razvoja prvih automobila krajem 19. stoljeća i njihove masovne proizvodnje početkom 20. stoljeća koja je omogućila veći broj individualnih i fleksibilnih putovanja.

Dva svjetska rata dovela su do zastoja u turističkom razvoju, ali tehnologija i infrastruktura koja se tijekom njih razvila omogućila je nagli i ubrzani rast međunarodnog turizma nakon Drugog svjetskog rata. Intenzivni razvoj prometne infrastrukture u postratnom razdoblju omogućila je učinkovitiji i brži prijevoz ljudi i robe po cijelom svijetu, što je dovelo do masovnog razvoja turizma, a najviše se ističe razvoj zračnog prometa koji je omogućio putovanja u udaljene destinacije.

Od svog razvoja u masovnim razmjerima 1950-ih godina, broj međunarodnih turista godišnje je rastao za više od 6%, a posljednja dva ili tri desetljeća postao je jednom od najbrže rastućih i najvažnijih industrija na svijetu. Rast turizma može se pripisati različitim čimbenicima koji su doprinijeli porastu broja međunarodnih putovanja i njegovoj važnosti na globalnoj razini, obuhvativši sve regije i gotovo sve zemlje svijeta te je kao takav postao globalni fenomen 21. stoljeća.

Koncept turizma danas je mnogo raznovrsniji i inkluzivniji, odražavajući raspon različitih aktivnosti i motiva koji obuhvaćaju suvremeni turizam. Turizam tako više ne stavlja u fokus samo putovanja, već se bavi utjecajima na okoliš, ekonomiju, društvo i kulturu. Sukladno tome, UNWTO (2008) je razvio novu definiciju suvremenog turizma : "Turizam je društveni, kulturni i ekonomski fenomen koji podrazumijeva kretanje ljudi u zemlje ili mjesta izvan njihovog uobičajenog okruženja u osobne ili poslovne/profesionalne svrhe. Ti ljudi se nazivaju posjetiteljima (koji mogu biti turisti ili izletnici; rezidenti ili nerezidenti), a turizam se odnosi na njihove aktivnosti, od kojih neke uključuju turističku potrošnju."

Proširivanjem definicije turizma naglašavaju se upravo ti različiti aspekti turizma, uključujući društveno-kulturne interakcija, utjecaje na okoliš i ekonomsku važnost. Također, sam pojam aktivnosti u turizmu nastavio se mijenjati sukladno razvoju turizma i putničkih interesa te je spektar aktivnosti koje turizam obuhvaća postao puno širi, što je rezultiralo i današnjim specijaliziranim oblicima turizma poput avanturističkog, zdravstvenog, ekoturizma i slično.

Najviše se ističu ekonomske koristi turizma koji čini najveći udjel nacionalnih ekonomija turističkih država, a na svjetskoj bazi generira 10% BDP-a u zapošljava čak 10% svjetskog stanovništva te ostvaruje 30% svjetskog izvoza usluga (Sofronov, 2018). Osim generiranja prihoda i stvaranja radnih mjesta, turistička industrija potiče i ulaganja u infrastrukturu, čime dodatno doprinosi gospodarskom rastu i razvoju destinacija. Turizam se tako svojim rastom i razvojem sve više diverzificirao te je iz sektora ljudskih i financijskih resursa, postao sektorom koji ima velike implikacije za globalno gospodarstvo i društvo. Naravno, naglašavanjem ekonomskih čimbenika koje međunarodni turizam doprinosi, ne smije se zanemariti ni njegov utjecaj na sociokulturnoj i ekološkoj razini.

Turizam omogućava ljudima da dožive i iskuse različite kulture svijeta, kao i njihove načine života, čime se smanjuju predrasude te se promovira međunarodno razumijevanje i međukulturni dijalog (Burns, 2004). Projekti koje se organiziraju u sferi turizma, kao i aktivnosti usmjerene na diverzifikaciju i poboljšanje turističke ponude potiču socijalnu koheziju lokalnih zajednica u destinacijama, a participacijom lokalnog stanovništva u turističkim aktivnostima povećava se osjećaj zajedništva i ponosa prema lokalnoj kulturi. Također se ostvaruju dodatni prihodi za lokalno gospodarstvo putem turističke potrošnje na prijevoz i smještaj u destinaciji, ali i prodavanjem lokalnih suvenira, proizvoda i hrane (Hampton, 2005). Time se ostvaruju ekonomski poticaji koji mogu biti investirani u poboljšavanje infrastrukture i javnih usluga destinacije, čime se dodatno poboljšava kvaliteta života lokalnog stanovništva. Uz to, organiziranje događaja potaknutih turizmom, poput festivala i manifestacija, pruža priliku i platformu za lokalne umjetnike i pojačava društvene odnose unutar zajednice.

Kulturni utjecaji turizma odnose se na promociju i očuvanje kulturne baštine, a putem turizma lokalne zajednice mogu dijeliti svoju kulturu i tradicije s turistima, što stvara dodatni osjećaj ponosa za lokalce, ali i dodatna sredstva za očuvanje kulturnih dobara (Richards, 2018). Turisti sve češće traže iskustva sudjelovanja u lokalnim običajima, čime se ostvaruje kulturna razmjena turista i lokalaca, a povećani interes turista za pojedinim aktivnostima i proizvodima može potaknuti njihovu obnovu i pridonijeti njihovom očuvanju. Prihodima od turizma financiraju se i različite kulturne institucije u destinaciji, poput muzeja, kazališta i galerija, koji doprinose kulturnom bogatstvu zajednice.

Što se tiče ekoloških utjecaja turizma, oni mogu biti pozitivni ili negativni, ovisno o tome kako se upravlja turističkim aktivnostima u destinaciji. Postoje brojne održive turističke inicijative, poput ekoturizma, koje podižu svijest o ekološkim pitanjima i potiču očuvanje prirodnih resursa (Weaver, 2001). Pozitivni učinci očituju se kroz stvaranje zaštićenih područja, poput nacionalnih parkova i

rezervata te kroz projekte namijenjene očuvanju okoliša. Prihodi koji se ostvaruju putem prodaje ulaznica za zaštićena područja te kroz ostale turističke aktivnosti mogu biti iskorišteni za financiranje i promoviranje održivih praksi i infrastrukture, poput obrazovnih programa te edukacijskih staza.

Iako se posljednjih godina sve više ističe važnost održivosti i ekološke osviještenosti u turizmu, razvoj turističke aktivnosti sa sobom donosi brojne negativne utjecaje na okoliš. Prije svega, prekomjerno korištenje prirodnih resursa u turističkim destinacijama poput pitke vode, plodova mora i slično, može dovesti do njihovog iscrpljivanja. Izgradnja infrastrukture i turističkih objekata ugrožava ekosustave te floru i faunu, a Kružić (2004) navodi kako često dolazi i do neodgovarajućih i neprihvatljivih načina građenja, što rezultira vizualnom degradacijom prostora. Isti autor navodi kako intenzivna turistička aktivnost dovodi i do zagađenja stvaranjem velikih količina otpada, a neodgovarajuće zbrinjavanje komunalnog i drugog otpada stvara direktne pritiske turizma na okoliš. Velik problem predstavlja i onečišćenje voda koji prouzrokuju turistički objekti i plovila ispuštanjem otpadnih voda u more ili slatke vode, ali i otpadom koji završi u vodama ili na njihovoj obali. Povećanjem turističkog prometa sve više se onečišćuje zrak te dolazi do povećanja buke, a avionski promet, kao najbrže rastuć izvor emisija ugljičnog dioksida (CO₂) u velikoj mjeri doprinosi klimatskim promjenama.

Nažalost, društveni i kulturni utjecaji turizma također nisu uvijek pozitivni, već mogu imati i negativne posljedice za destinacije. Turizam može izazvati društvene napetosti i konflikte, najviše u destinacijama koje se susreću s problemom prekomjernog turizma, kojih je, s razvojem masovnog turizma, sve više. Prekomjerni turizam obično rezultira degradacijom kulturnih spomenika i lokacija, zagušenja i povećavanja troškova života u destinaciji, čime se stvara pritisak na lokalno stanovništvo i dovodi do njihova nezadovoljstva i manje tolerancije te osjećaja gubitka zajedničkog identiteta. Povećanim brojem turista u destinaciji često dolazi i do sukoba između lokalnog stanovništva i turista, osobito kada posjetitelji ne poštuju kulturu lokalaca, kao i njihove običaje i norme. Garcia-Hernandez et al (2017.) ističu još jedan od problema, a to je povećana strana potražnja za nekretninama u destinaciji, čime se podižu cijene stanovanja i tako postaju nedostupne za lokalno stanovništvo. Upravo zbog ovih razloga se sve više naglašava važnost održivosti u upravljanju razvojem turizma kako bi svi pozitivni učinci mogli biti maksimizirani, uz minimiziranje svih negativnih učinaka s druge strane.

S obzirom na njegovu važnost na svim razinama, posebno u kontekstu globalizacije, suvremeni turizam ima utjecaj na praktički sve sfere ljudskoga života te je kao takav postao uobičajena pojava i neizostavan element u svakodnevicama ljudi širom svijeta.

2.2. Analiza trendova ponude i potražnje, s naglaskom na Europsku uniju

Hrvatska enciklopedija definira trend kao "smjer kretanja neke pojave u prirodi i društvu u određenom vremenu. Najčešće se ustanovljuje analizom statističkih podataka i prognoza na toj osnovi."³ U kontekstu turizma, trend predstavlja smjer kretanja u turističkoj industriji promatranog tijekom određenog vremenskog razdoblja. Trendovi u turizmu odraz su promjena preferencija putnika te se njihovim praćenjem mogu identificirati nove potrebe i želje u turističkoj potražnji, što dionicima turističke ponude omogućava da uoče promjene i prepoznaju nove tržišne prilike te prema tome prilagode svoje strategije i ulaganja. Predviđanje potražnje u suvremenom turizmu postalo je neophodno, a Song i Li (2008) ističu važnost primjene novih metoda predviđanja kako bi se povećala točnost i učinkovitost metoda analize.

Istraživanja trendova u turizmu provode se na svim razinama, od međunarodnih organizacija poput UNWTO-a, strukovnih asocijacija, statističkih ureda, turističkih sajмова i skupova sve do pojedinačnih znanstvenika i stručnjaka u turizmu.

Kod analiziranja turističkog tržišta, ključno je istražiti trendove u današnjem razvoju turizma, čime se pruža uvid u promjene na tržištu ponude i potražnje. Hendija (2016) navodi kako postoji nekolicina različitih načina ili pristupa analiziranju trendova, ovisno o kriteriju za analizu koji se primjenjuje, poput vrste turističkog tržišta (emitivna i receptivna), sadržaju proučavanja (kvantitativni i kvalitativni), snazi djelovanja (lokalni, regionalni, nacionalni, globalni) te prema mjestu nastanka trendova na tržištu (ponuda i potražnja). U turizmu su najzastupljeniji trendovi prema mjestu nastanka, odnosno trendovi turističke ponude i turističke potražnje pa se ujedno tome najviše proučavaju i istražuju.

Trendovi turističke potražnje odnose se na "promjene kod osoba koje sudjeluju ili bi željele sudjelovati u turističkim kretanjima, kako bi se koristile različitim turističkim uslugama u mjestima izvan svog uobičajenog okruženja u kojem žive i/ili rade. Utvrđuju se kvantitativnom i kvalitativnom analizom, usporedbom i/ili istraživanjem, ovisno o raspoloživosti informacija." (Marušić i Prebežac, 2004).

Trendovi turističke ponude odnose se na "promjene na tržištu kod ponuđača roba i usluga koje se nude po određenim cijenama radi zadovoljenja turističkih potreba turističke potražnje i manje su izraženi od trendova turističke potražnje. Isti autori (Marušić i Prebežac, 2004) navode kako se

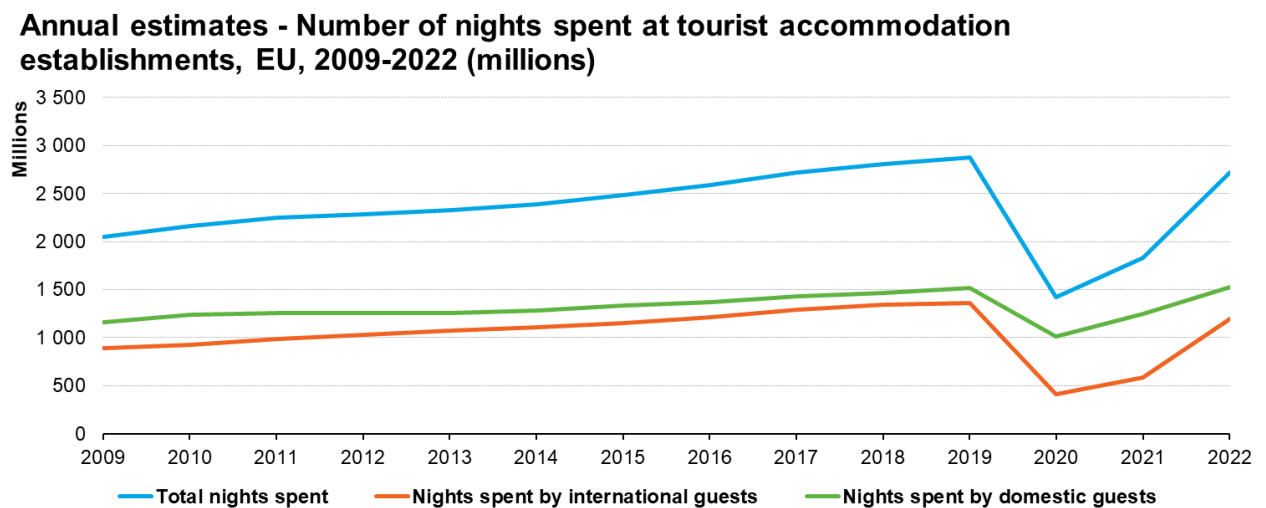
³ trend. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 22.5.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trend>>.

utvrđuju kvantitativnom i kvalitativnom analizom, usporedbom i/ili istraživanjem obilježja, podataka ili pojava.

Pandemija COVID-19 u velikoj je mjeri promijenila načine na koji ljudi putuju, kao i njihove želje i potrebe na tim putovanjima. Turizam je jedan od sektora koji je najviše pogođen pandemijom COVID-19, koja je prekinula dugotrajan rast turizma kako na globalnoj razini, tako i na razini Europske Unije. Restriktivne mjere koje su razvile europske vlade s ciljem obuzdavanja širenja virusa značajno su ograničile mogućnosti putovanja za turiste i građane unutar Europske Unije.

Grafički prikaz 1

Broj noćenja u turističkim smještajnim objektima u EU (2008.-2023.)

Note: 2022 EU aggregate estimated for the purpose of this publication using available monthly data.

Source: Eurostat (online data code: tour_occ_ninat, tour_occ_nim)

eurostat

Izvor: Eurostat (2023), Annual estimates – Number of nights spent at tourist accommodation establishments, EU, 2009-2022 (milions). Dostupno na: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Annual_estimates_-_Number_of_nights_spent_at_tourist_accommodation_establishments,_EU,_2009-2022_\(millions\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Annual_estimates_-_Number_of_nights_spent_at_tourist_accommodation_establishments,_EU,_2009-2022_(millions).png)

Broj turističkih dolazaka i noćenja turista omogućuju praćenje kvantitativnog trenda rasta turizma kroz fizičke oblike turističkog prometa. Europska komisija za putovanja (2020) tvrdi kako su međunarodni dolasci turista u Europu u 2020. godini pali za čak 70% u odnosu na 2019. godinu. Prema podacima Eurostata (2022) u 2020. godini broj je noćenja u turističkim smještajnim objektima u Europskoj Uniji pao za 51% u odnosu na 2019. godinu. Također, u 2019. godini je broj Europljana koji su barem jednom

otputovali na turističko putovanje s noćenjem (u osobne svrhe) iznosio 243 milijuna, a u 2020. godini sveukupno 193 milijuna što je pad od 21%. Ukupan broj putovanja i noćenja smanjeni su za 37% u usporedbi s razinama prije pandemije. Analizirajući podatke prema destinacijama, može se zaključiti da su Europljani rjeđe išli na duga putovanja, smanjili su broj putovanja u inozemstvo, kao i broj poslovnih putovanja. U 2021. godini velika stopa procijepljenosti stanovništva i ublažavanje ograničenja putovanja omogućili su rast turističke potražnje i djelomični oporavak turizma. Broj noćenja u turističkim smještajnim objektima u Europskoj Uniji u 2021. godini iznosio je 1,8 milijardi, čime je zabilježeno povećanje od 27% u odnosu na 2020. godinu, ali pad od 37% u usporedbi s godinom prije početka pandemije. Broj turističkih dolazaka je narastao u odnosu na prethodnu godinu, ali je i dalje bio 62% manji u odnosu na 2019. godinu. Sektor se postupno oporavlja i vraća na razine prije pandemije, ali uz pojavu novih trendova u turističkoj potražnji.

Europska komisija (2023) navodi kako podaci o turizmu u Europskoj Uniji pokazuju kako je 2022. godine turistička potražnja dosegla gotovo 96% razine iz 2019. godine, što ukazuje na zamalo potpuni oporavak u prosjeku za cijelu Europsku Uniju. Pojedine zemlje, poput Francuske, Nizozemske, Belgije, Irske i Danske čak su premašile razine iz pretpandemijskog razdoblja. Brojke pokazuju kako je u 2022. godini broj turističkih dolazaka porastao za 56,8% u odnosu na 2021. godinu te je broj noćenja iznosio 2,7 milijardi, što je porast od 50,1% u odnosu na godinu prije. Prema podacima Eurostata, u 2023. godini turizam se u Europskoj Uniji nastavio oporavljati od pandemije te je broj ostvarenih noćenja u turističkim smještajnim objektima iznosio 2,92 milijarde, što je za 1,6% više u odnosu na 2019. godinu, čime je postavljen rekord za sektor smještaja u Europskoj Uniji.

Održivost je danas glavni trend koji transformira većinu sektora pa tako i turizam, koji se ističe kao jedan od najvećih doprinositelja štetnim emisijama ugljika i zagađivanju okoliša. UNWTO definira održivi razvoj u turizmu kao "turizam koji u potpunosti uzima u obzir svoje trenutne i buduće ekonomske, socijalne i ekološke utjecaje, te zadovoljava potrebe posjetitelja, industrije, okoliša i lokalnih zajednica."⁴

Nužnost za održivim putovanjima postala je hitnija nakon pandemije i sve veći broj putnika postaje svjesniji tog problema i planiraju svoja putovanja uzimajući u obzir očuvanje okoliša. Održiva i regenerativna putovanja, najviše potaknuta klimatskom krizom, karakterizirana su pažljivijim i odgovornijim ponašanjem putnika, koja stvarno koriste destinacijama koje posjećuju, ali i njihovim

⁴ UNWTO – Sustainable development: <https://www.unwto.org/sustainable-development>

stanovnicima te njihovoj kulturi i ekonomiji. Naravno, osim putnika, same destinacije i poslovni subjekti moraju provoditi i implementirati neke praktične mjere kako bi osigurali održiviji razvoj turizma.

Mnoge mjere održivosti reguliraju transport do turističkih destinacija. Nekolicina zemalja, uključujući Njemačku, Španjolsku, Austriju i Francusku, već su zabranile ili razmatraju zabranu kratkih letova, u slučaju da su dostupne održivije alternative poput vlakova. Norveška je započela s projektom korištenja električnih trajekata te planiraju da do 2026. samo plovilima s nultom emisijom bude dopuštena plovidba po zapadnim fjordovima Norveške. Mnoge destinacije poduzimaju korake kako bi ograničili broj posjeta kruzera, zbog njihovih ekoloških utjecaja, ali i gužve koju stvaraju koja često zna preopteretiti infrastrukturu destinacije. Destinacije poput Dubrovnika i Santorinija pooštrile su ograničenja za kruzerske kompanije, dok Barcelona traži rješenja za smanjivanje broja istovremeno iskrcanih putnika.

Za poslovne subjekte u destinaciji, bitno je maksimizirati koristi odgovornog turizma i minimizirati sve štetne utjecaje kako bi se osigurali održivi proizvodi. Mala i srednja poduzeća mogu poduzeti različite mjere održivosti, pri čemu ubrajamo prakse poput obnovljivih izvora i energetske učinkovitosti, smanjenje i praćenje potrošnje resursa, upravljanje otpadom, edukacija radnika i slično. Jasna komunikacija o održivim aktivnostima koje se provode u poduzeću i njihovim pozitivnim utjecajima na destinaciju i lokalnu zajednicu, ključ su uspješnog i učinkovitog marketinga.

Europski zeleni plan (EDG) je skup prijedloga usmjeren na racionalno korištenje resursa i smanjenja emisija stakleničkih plinova, s ciljem postizanja održivog ekonomskog rasta, čime bi proizvodi koji se prodaju na tržištu Europske Unije morali ispunjavati više standarde održivosti.⁵ Poslovni subjekti mogu se prijaviti za različite EU certifikate za održivost te ako zadovolje sve kriterije, dobiju certifikat koji služi kao potvrda usklađenosti poslovanja s održivim praksama. Upravo iz tog razloga, sve veći broj europskih kupaca želi surađivati sa subjektima koje posjeduju ove certifikate, što poduzećima donosi poboljšanje reputacije i povećanje prodaje.

⁵ CBI (Centre for the Promotion of Imports from developing countries): The EU Green Deal – How will it impact my business? Dostupno na: <https://www.cbi.eu/market-information/eu-green-deal-how-will-it-impact-my-business>

⁵ US-AID: Experiential Tourism Toolkit. Dostupno na: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00W9TV.pdf

Od kraja pandemije, dolazi i do trenda transformativnih i iskustvenih putovanja, pri kojima se kroz autentična iskustva upoznaje kulturu, tradicije i način života ljudi u destinaciji. Putnici sve više žele ostvariti osobni rast kroz jedinstvena iskustva koja nije moguće doživjeti u tradicionalnom turizmu, kroz povezivanje s lokalnim stanovništvom i njihovom kulturom. Turisti sve više volontiraju i sudjeluju u projektima zajednica i njihovim tradicionalnim običajima, kao i različitim edukativnim i zanatskim radionicama, kušaju lokalne specijalitete i uče njihove recepte te se upoznaju s destinacijom na dubljoj razini od same zabave i posjećivanja atrakcija. ⁶ Zabilježen je i trend zasićenosti odmorom u najpopularnijim turističkim destinacijama pa se sve veći broj putnika odlučuje putovati u manje posjećene destinacije s manje negativnim utjecajima na ljude i okoliš, često u razdoblju izvan sezone.

U suvremenom turizmu, jedan od ključnih trendova turističke potražnje je razvoj i primjena novih tehnologija. Digitalna transformacija je utjecala na svaki aspekt turističke djelatnosti u fazama prije, tijekom i poslije putovanja te u potpunosti promijenila način istraživanja, planiranja i ostvarivanja putovanja, a u tome ključnu ulogu ima Internet. Putnici danas korištenjem digitalnih tehnologija mogu istražiti sve o destinaciji i doći do informacija i recenzija koje ih zanimaju, uspoređivati cijene različitih ponuda, isplanirati aktivnosti u destinaciji i rezervirati cijelo putovanje. Pružatelji turističkih usluga i aktivnosti danas imaju sustave za rezervaciju koji im omogućuju automatizaciju procesa i povećanje učinkovitosti, kroz usvajanje najnovijih tehnologija.

Internet omogućuje direktnu komunikaciju s pružateljima usluga pa tako sve više turista koristi Internet za kontaktiranje i rezervaciju smještaja, transporta i ostalih turističkih usluga, čime je smanjena potreba za tradicionalnim posrednicima u turizmu (Fotis et al., 2012). Ovaj trend je dodatno potaknut željom turista za prilagođenim i jedinstvenim iskustvima, kakve mogu dobiti u direktnoj komunikaciji s pružateljima usluga kojima je onda lakše razumjeti i zadovoljiti specifične potrebe klijenata. Sve više turista traži takva personalizirana iskustva koja će ispuniti njihove interese, a individualizacijom turizma omogućava se kreiranje jedinstvenih ponuda za pojedine tržišne segmente. To je u velikoj mjeri omogućeno napretkom u big data i UI tehnologijama, koje na temelju analize podataka o ponašanju i interesima turista, omogućuje pružateljima usluga bolje razumijevanje tih potreba i lakše zadovoljavanje istih (Samara et al., 2020).

Mogućnosti koje Internet nudi u turizmu proširuju se i poboljšavaju korištenjem mobilnih aplikacija, čime organizacija i rezerviranje putovanja, ali i boravak u destinaciji, postaju mnogo jednostavniji.

Turisti tijekom putovanja mogu koristiti aplikacije za navigaciju, real-time informiranje o javnom prijevozu i vremenskim uvjetima, ali i za informiranje o lokalnim restoranima, atrakcijama i manifestacijama, što im omogućuje fleksibilnost i sigurnost tijekom boravka u destinaciji (Hopken et al, 2015). Sve veći broj turista koristi društvene mreže kao izvor informacija i inspiracije, pri čemu korisnici na temelju mišljenja, iskustava i preporuka svojih poznanika, ali i influencera, donose odluke o aktivnostima u destinaciji, ali i samom izboru destinacije. Društvene mreže tako imaju velik važnost za turističku ponudu i pružatelje turističkih usluga u destinaciji, koji sve više aktivno koriste društvene mreže i stvaraju atraktivne sadržaje za promociju svojih proizvoda i usluga, često uz suradnje s influencerima. S obzirom na važnost recenzija na društvenim mrežama i njihov utjecaj na donošenje odluka turista u destinaciji, poslovni subjekti sve češće potiču goste da napišu pozitivne recenzije i preporuke, a na negativne komentare odgovaraju u najkraćem roku, kako bi zadržali dobar ugled.

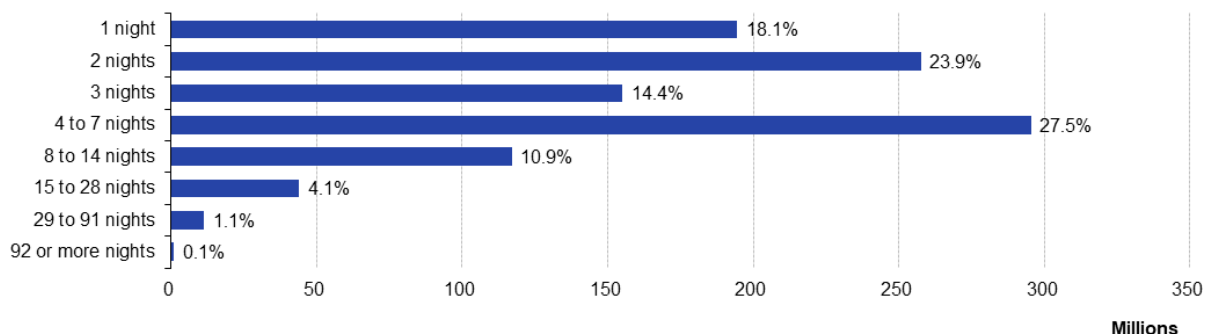
Korištenje tehnologije i društvenih mreža za potrebe putovanja obično je karakteristika mladih ljudi, ali posljednjih su godina promjene u demografskim trendovima doveli do povećanja broja starijih osoba koje putuju. Razlog tome je vjerojatno duži životni vijek, ali i bolji zdravstveni uvjeti, što im nudi priliku putovanja u starijoj dobi. Stariji putnici najviše traže destinacije koje nude udobnost i sigurnost, uz ponudu wellness i zdravstvenih usluga.

Takve destinacije obično se prilagođavaju potrebama starijih putnika pa ih karakteriziraju lako dostupni sadržaji i aktivnosti manjih intenziteta, pružajući istovremeno priliku za socijalizaciju i aktivnosti koje promiču njihovo zdravlje (Patterson, 2006.) Stariji putnici uobičajeno imaju više slobodnog vremena i financijskih sredstava, što im često omogućuje i duža putovanja, za razliku od većine preostalih putnika kod kojih se javlja trend kraćih, ali češćih odmora, što rezultira povećanjem broja noćenja. Kratkoročni odmori daju turistima mogućnost da učestalije mijenjaju destinacije unutar jedne godine, istražujući tako veći broj raznolikih destinacija i kultura. Prema podacima Eurostata, 84% svih turističkih putovanja u Europskoj Uniji u 2022. godini trajalo je najviše tjedan dana, od čega je čak 56,4% trajalo maksimalno tri noćenja. U Portugalu, Španjolskoj, Estoniji i Latviji zabilježen je podatak da su više od dvije trećine svih putovanja bila kratka putovanja (Eurostat, 2023).

Grafički prikaz 2

Putovanja EU stanovnika prema trajanju u 2022. godini

Trips made by EU residents by duration, 2022 (million)

Note: Due to rounding, deviations can occur between total and subtotals.

Source: Eurostat (online data code: tour_dem_ttls)

eurostat

Izvor: Eurostat (2022), Trips made by EU residents by duration, 2022 (million). Dostupno na:

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Trips_made_by_EU_residents_by_duration,_2022_\(million\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Trips_made_by_EU_residents_by_duration,_2022_(million).png)

2.3. Međudnos turizma i gospodarskog rasta

Od sredine 20. stoljeća, turizam je bilježio značajan rast te je postao jedan od najznačajnijih pokretača gospodarskog rasta te u velikom broju zemalja predstavlja glavni izvor prihoda i ekonomskog razvoja. Utjecaj turizma danas je u svim aspektima gospodarstva kao što su povećanje bruto domaćeg proizvoda, stvaranje radnih mjesta, priljev deviza, razvoj infrastrukture, poboljšanje platne bilance i dr. Pojedine razvijene zemlje odmah su u početku prepoznale potencijal turizma te ga aktivno analizirale i razvijale, ulagajući sredstva u razvoj infrastrukture, edukaciju kadrova i marketing s ciljem privlačenja međunarodnih posjetitelja i maksimiziranja ekonomskih koristi. S vremenom su se u turizam počele uključivati i zemlje u razvoju, a s obzirom na to da nemaju razvijenu industrijsku bazu, identificirale su turizam kao priliku za ublažavanje svojih socioekonomskih problema kroz povećanje prihoda, smanjenje nezaposlenosti i diverzifikaciju gospodarstva.

Međutim, za potkrepljivanje ovih tvrdnji potrebna je dublja analiza međusobnog odnosa između turizma i gospodarskog rasta, kao i povratnih učinaka koje ekonomski rast ima na turizam. Teorijska analiza međudnosa turizma i gospodarskog rasta često se temelji na četiri ključne hipoteze: hipotezi rasta vođenog turizmom (Tourism-Led Growth Hypothesis, TLGH), hipotezi ekonomski potaknutog razvoja turizma (Economic-Driven Tourism Growth Hypothesis, EDTG), hipotezi obostrane uzročnosti (Bilateral Causality Hypothesis, BC) i neutralnoj hipotezi (Neutrality Hypothesis, NC).

Prema TLGH, turizam izravno doprinosi gospodarskom rastu i njegov je glavni čimbenik kroz različite kanale. Hipoteza o turizmu kao generatoru rasta izvedena je iz hipoteze o izvozu kao generatoru rasta prema kojoj se ekonomski rast može ostvariti širenjem izvoza. Izvezena turistička dobra i usluge ostvaruju ekonomski rast u destinaciji. Turizam je sektor koji donosi devize, potiče akumulaciju fizičkog i ljudskog kapitala te koristi tehnologiju i inovacije. Razvojem turizma, direktno i indirektno se promiče razvoj i drugih ekonomskih grana (ugostiteljstvo, transport, itd.) stvarajući radna mjesta uz razvoj infrastrukture (Brida et al., 2020). Iz navedenih razloga, sve veći broj zemalja promovira turizam kao potencijalni izvor gospodarskog rasta i zapošljavanja koji dodaje vrijednost različitim oblicima kapitala. Postoji velik broj autora koji podržavaju TLGH i u svojim radovima izvještavaju o pozitivnim i statistički značajnim procjenama. Balaguer i Cantavella-Jorda (2002) prvi su predložili ovu hipotezu istražujući dugoročnu vezu između turizma i gospodarskog rasta u Španjolskoj te su pokazali kako je turizam bio ključan pokretač ekonomskog rasta u Španjolskoj. Gunduz i Hatemi (2005) su korištenjem metoda vremenskih serija ispitivali TLGH u Turskoj i njihovi rezultati su pokazali kako turizam ima dugoročni pozitivan učinak na rast gospodarstva. Naravno, postoji još velik broj radova koji ispituju ovu hipotezu, a autori koriste različite metodologije i baze podataka pa se naglašava osjetljivost analiza na niz specifičnih varijabli.

Osim TLGH, međuodnos turizma i gospodarskog rasta se u empirijskoj literaturi također analizira kao jednosmjerni odnos gospodarskog rasta prema rastu turizma. Riječ je o hipotezi ekonomskog rasta koja potiče rast turizma, poznatija kao EDTG hipoteza. Radovi koji istražuju ovu hipotezu, kojih je inače dosta manje u odnosu na TLGH hipotezu, pretpostavljaju da je širenje turističke aktivnosti pozitivno pod utjecajem razvoja ekonomije. Antonakakis et al (2015) su ispitivali odnos između ekonomskog rasta i rasta turizma za 10 europskih zemalja u razdoblju od 1995. godine do 2012. godine, koristeći tzv. spillover indeks, odnosno indeks prelijevanja. Zaključili su da valjanost ove hipoteze ovisi o promatranom vremenskom razdoblju za analizu te kako je odnos turizma i ekonomskog rasta u velikoj mjeri zavisao o ekonomskim događajima. Rivera (2017) tvrdi kako ekonomski ciklus određuje širenje turizma, te kako turistička ekspanzija ne doprinosi ekonomskom razvoju tih regija, već kako ekonomski razvoj određuje daljnje širenje turističke aktivnosti.

Treća hipoteza je hipoteza obostrane uzročnosti (BC) prema kojoj između turizma i gospodarskog rasta postoji međusobna ovisnost, odnosno turistička aktivnost utječe na ekonomski rast, a ekonomski rast istovremeno doprinosi turističkoj aktivnosti (Antonakakis et al., 2013). Empirijska istraživanja poput

Kim et al. (2006) za Tajvan i Dritsakis (2004) za Grčku potvrđuju ovu međuzavisnost i naglašavaju složenost odnosa između turizma i gospodarskog rasta.

Neutralna hipoteza (NC) tvrdi da između gospodarskog rasta i turizma ne postoji značajna uzročna veza. Ova se hipoteza potvrđuje u zemljama u kojima turizam nije dominantan sektor ili gdje druge industrije imaju važniju ulogu u njihovom ekonomskom rastu. Prema tome, s obzirom na to da turizam nije toliko značajan u ekonomskoj aktivnosti države, politike i poticaji za razvoj turizma ne bi imale značajan utjecaj na gospodarski rast države. Oh (2005) je ispitivao ovaj međuodnos u Južnoj Koreji te je zaključio kako turizam ima određeni pozitivan utjecaj, ali da on ipak nije statistički značajan. Kum et al. (2015) su istraživali odnos turizma i gospodarskog rasta u "Next 11" državama i podržali argument neutralne hipoteze u određenim kontekstima.

Povratne veze između gospodarskog rasta i turizma također su važne za razumijevanje ovog međuodnosa jer ekonomski razvoj može dodatno stimulirati turizam. Gospodarski rast donosi povećanje prihoda građana, čime se povećava njihova kupovna moć i učestalost putovanja. Rast gospodarstva omogućuje i veće javne i privatne investicije u infrastrukturu, čime se poboljšava kvaliteta i dostupnost turističke ponude. Povećana potražnja za radnom snagom može dovesti do rasta broja kvalificiranih radnika, što posljedično unapređuje kvalitetu usluga i povećava zadovoljstvo turista. Važno je napomenuti kako ovi učinci nisu jednako raspoređeni između različitih zemalja i regija te kako se moraju promatrati u specifičnom kontekstu svake zemlje i njenom razvoju turizma.

Činjenica je kako turizam u velikoj mjeri doprinosi BDP-u, ali taj doprinos je problematično precizno izračunati, najviše zbog nejasnih definicija usluga koje ga sačinjavaju. Iz tog razloga se, kod izračuna konkretnog doprinosa turizma BDP-u koriste određene metode kako bi količina ispravnih podataka bila što veća, a obično se koristi više od jedne metode i nekoliko pokazatelja pri izračunu za postizanje što veće točnosti rezultata i zaključaka. U postojećim radovima koji se bave ovom tematikom neke od najkorištenijih metoda su regresijska analiza, kojom se kvantificiraju odnosi između varijabli te Grangerov test uzročnosti, kojim se utvrđuju uzročno-posljedične veze. Upotrebljavaju se i input-output analize kojima se procjenjuju indirektni i inducirani učinci turizma na ekonomiju. Sve više se koristi panel analiza, koja uzima u obzir specifičnosti zemalja i regija te njihove razlike tijekom vremena te nudi mogućnost korištenja kontrolnih varijabli koje mogu utjecati na rezultate, čineći rezultate analize točnijima i pouzdanijima.

Što se pokazatelja tiče, BDP je osnovni pokazatelj ekonomskog rasta, a mjerenje udjela turizma u BDP-u nudi procjenu doprinosa turizma ekonomiji države. Prema podacima Svjetskog vijeća za putovanja i

turizam (WTTC), turizam je u 2023. godini generirao ukupno 9.1% globalnog BDP-a, što pokazuje da se turizam u potpunosti oporavlja od pada tijekom pandemije COVID 19 te da se brojke turizma polako vraćaju svojem vrhuncu iz 2019. godine, kada je doprinos turizma globalnom BDP-u bio 10.4%. Što se tiče 2024. godine, WTTC prognozira rekordnu godinu za sektor putovanja i turizma, s očekivanim globalnim ekonomskim doprinosom od 11,1 trilijuna dolara, dok je ta brojka u 2023. godini iznosila 9,9 trilijuna dolara.⁷ Naravno, osim BDP-a, u radovima se koriste i drugi pokazatelji koji omogućuju praćenje utjecaja turizma na ekonomski razvoj, poput zapošljavanja u turizmu, turističke potrošnje, priljeva deviza, kapitalnih investicija i slično.

Turizam je po definiciji uslužna djelatnost što podrazumijeva činjenicu da su ljudski resursi ključni za uspjeh turizma u određenoj turističkoj destinaciji. Otvaranje radnih mjesta, odnosno zapošljavanje u turizmu, smatra se jednom od najvažnijih funkcija turizma, što ga čini bitnom gospodarskom djelatnosti za sve države koje ga razvijaju. Kako navodi WTTC, turizam je prije pandemije činio čak 1 od 4 nova radna mjesta stvorena u svijetu te s 333 milijuna zaposlenika u turizmu bio zaslužan za čak 10,3% svih radnih mjesta. Naravno, tijekom pandemije COVID-19 taj je broj pao ispod 300 milijuna zaposlenih, ali prema posljednjim procjenama, ta brojka u 2023. godini iznosi skoro 330 milijuna, s porastom od čak 9.1% u odnosu na 2022. godinu, što još jednom ukazuje na nevjerojatnu sposobnost oporavka turizma od krize.⁸ Turistički lanac vrijednosti obuhvaća velik broj industrija pa su radna mjesta u turističkoj industriji veoma raznovrsna, obuhvaćajući razne aktivnosti i usluge u stvaranju sveukupnog turističkog iskustva. Često se koristi podjela izravnog i neizravnog zapošljavanja u turizmu, pri čemu se izravno zapošljavanje odnosi na radna mjesta koja su neposredno povezana s pružanjem turističkih usluga i koja dolaze u direktni kontakt s posjetiteljima, poput smještaja, transporta, ugostiteljstva i slično. S druge strane, neizravno zapošljavanje odnosi se na gospodarske grane koje pružaju usluge i robu turističkoj industriji te su na nekakav način usmjerene na razvoj turizma, poput građevinarstva, energetike, informatičkih usluga i slično. Obadić i Marić (2009) tvrde kako su poslovi koji se nude u turizmu među najatraktivnijima na tržištu rada, muškarcima i ženama, što se tiče plaće i samog zadovoljstva poslom. Također, ističu i da zapošljavanje u turizmu nudi velik broj mogućnosti za putovanje u inozemstvo i učenje stranih jezika.

Turistička potrošnja je ključni element koji pokreće ekonomske učinke turizma i potiče ekonomski razvoj u destinacijama širom svijeta. U pojam turističke potrošnje ubrajamo troškove smještaja,

⁷ <https://wttc.org/news-article/travel-and-tourism-set-to-break-all-records-in-2024-reveals-wttc>

⁸ <https://wttc.org/research/economic-impact>

prijevoza, rekreacije i svih drugih usluga koje turisti koriste tijekom svojih putovanja, a svi ovi troškovi generiraju dodatne prihode za lokalna poduzeća i imaju multiplikativni efekt na lokalnu ekonomiju. Kao i u ostalim sektorima, upravo potrošači imaju direktnu ulogu u samoj isporuci i/ili proizvodnji uslužnih proizvoda i usluga, a isto tako je i u turizmu.

UNWTO u svom rječniku definira turističku potrošnju kao "iznos plaćen za nabavu potrošnih dobara i usluga, kao i dragocjenosti, za vlastitu upotrebu ili darivanje, tijekom i za turistička putovanja. Uključuje izdatke samih posjetitelja, kao i troškove koje plaćaju ili nadoknađuju drugi."⁹ Čavlek et al. (2011) definiraju turističku potrošnju kao čin potrošnje pojedinca na različite proizvode i usluge u pripremi i realizaciji turističkog putovanja i boravka u određenoj turističkoj receptivnoj destinaciji. Turistička potrošnja smatra se posebnim oblikom osobne potrošnje koji nije uvjetovan situacijskim čimbenicima poput dohotka i poznavanja proizvoda koji kupuje i okoline u kojoj se troši, već isključivo željama i motivima pojedinca. Ekonomske nestabilnosti koje je uzrokovala pandemija COVID-19 rezultirala je promjenama u potrošnji turista i prilagodbom njihovih kupovnih ponašanja i navika. Čavlek et al. (2011) razlikuju tri faze turističke potrošnje; potrošnja u mjestu boravišta (prije i nakon putovanja), potrošnja na putu prema destinaciji i na povratku iz destinacije te potrošnja unutar same destinacije. Postoje različiti utjecaji na turističku potrošnju prije, tijekom i poslije putovanja, a razumijevanje potrošačkog ponašanja i trendova i obrazaca koji ga određuju od velike je važnosti za pružatelje turističkih usluga, kako bi mogli maksimizirati ekonomske doprinose.

Bartoluci (2013) definira investicije u turizmu kao vrednovanje prirodnih i kulturnih resursa te ulaganje materijalnih i financijskih vrijednosti, kao i znanja i ljudskih potencijala u sadašnjosti radi ostvarenja pozitivnih učinaka u budućnosti. Investicije u turizmu dijelimo na:

1. Primarne investicije koje uključuju ugostiteljske objekte, turističke agencije, prijevoz i dr.;
2. Sekundarne investicije u koje ubrajamo sportske i zabavne objekte, kongresne centre i sadržaje te shopping;
3. Tercijarne investicije odnose se na ulaganja u sigurnost, zdravstvene objekte, financijsko poslovanje, administraciju i slično.

Turizam i aktivnosti povezane s turističkom industrijom zbog svoje profitabilnosti privlače domaća i strana kapitalna ulaganja. Direktna strana ulaganja (FDI) smatraju se jednim od najvažnijih

⁹ UNWTO: Glossary tourism terms. Dostupno na: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>

instrumenata za ekonomski rast zemlje i iskorištavanje njenog potencijala i mogućnosti. Izravnim stranim ulaganjima se uvodi tehnologija, formira se i unaprjeđuje ljudski kapital, stvara se konkurentnije poslovno okruženje, unaprjeđuje se razvoj poduzeća i integrira se u međunarodnu trgovinu (OECD, 2002). Iako su mogućnosti koje se nude stranim investicijama jako cijenjene, mnogobrojne turističke destinacije ih ne preferiraju zbog utjecaja investicija na ekonomsku neovisnost, ali i zbog mogućih negativnih učinaka na okoliš i zajednicu destinacije. Što se same infrastrukture tiče, ona se najčešće financira javnim sredstvima te uključuje projekte i objekte ključne za blagostanje i funkcioniranje društva, poput prometnog sustava, javnih zgrada i objekata poput škola i bolnica, komunalnog sustava, javnih površina i slično. Kapitalne investicije također imaju multiplikativni efekt na lokalnu ekonomiju te potiču zapošljavanje u industrijama koje izravno ili neizravno doprinose razvoju turizma u destinaciji.

Ekonomski učinci turizma počeli su se sustavno istraživati u drugoj polovici 20. stoljeća, a od tada ta istraživanja postaju sve sveobuhvatnija i kompleksnija, obuhvaćajući različite aspekte ekonomskih učinaka turizma. Istraživanje ekonomskih učinaka turizma predstavlja najzanimljiviji i najsloženiji aspekt kako teorijskog tako i praktičnog pristupa turizmu. Jedan od razloga tome je taj što turizam kao sektor obuhvaća više različitih sektora, poput ugostiteljstva, prijevoza, usluga, maloprodaje i slično. Svaki od njih ima svoje ekonomske učinke koje bi trebalo uzeti u obzir kako bi mogli analizirati sveukupne turističke ekonomske učinke. Pošto sve destinacije nemaju jednake ekonomske koristi od turizma, istraživanja trebaju biti prilagođena specifičnim geografskim kontekstima, a učinke je komplicirano analizirati i uspoređivati na globalnoj razini jer različite zemlje i regije primjenjuju različite metodologije i izvore podataka. Naravno, postoje i različiti ekonomski učinci turizma koji također zahtijevaju različite pristupe analiziranja i mjerenja, a kako navodi Lemma (2014) turizam ima izravne, neizravne i inducirane učinke na lokalne ekonomije te se ti učinci često razlikuju među zemljama, ovisno o strukturi sektora i o tome koliko su turističke aktivnosti zapravo povezane s lokalnom ekonomijom. Prema njemu, ukupni ekonomski učinci predstavljaju zbroj izravnih, neizravnih i induciranih učinaka:

Tablica 2

Učinci turizma prema vrstama i izvorima potrošnje

Izravni učinci	Industrije	Usluge smještaja Usluge hrane i pića
----------------	------------	---

		Maloprodaja Prijevozne usluge Kulturne, sportske i rekreacijske usluge
	Dobra	Smještaj Prijevoz Zabava Atrakcije
	Izvori potrošnje	Domaća potrošnja stanovnika Poslovna domaća putovanja Izvoz posjetitelja Individualna vladina potrošnja na turizam i putovanja
Neizravni učinci		Privatna ulaganja u turizam Zajednička vladina potrošnja na turizam Utjecaj kupovine od dobavljača
Inducirani učinci (potrošnja direktno ili indirektno zaposlenih u turizmu)		Hrana i piće Rekreacija Odjeća Stanovanje Kućanske potrepštine

Izvor: Izrada autora prema: Lemma (2014), Evidence of Impacts on employment, gender, income.

Dostupno na:

https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a089f2ed915d622c000495/Tourism_Impacts_employment_gender_income_A_Lemma.pdf

Izravni učinci predstavljaju BDP generiran aktivnostima koje se izravno bave turizmom, poput hotela, putničkih agencija, zračnih prijevoznika i turoperatora, kao i restorana i drugih aktivnosti koje opslužuju turiste

Neizravni učinci – utjecaji koji nastaju zbog aktivnosti koje poduzima sektor, a funkcija su tri različita čimbenika:

1. Kapitalna ulaganja u turizam: Uključuje kapitalna ulaganja svih sektora koji su izravno uključeni u turističku industriju, kao i potrošnju poduzeća u drugim sektorima na turističke imovine poput prijevoza ili smještaja.
2. Vladina potrošnja za turizam: Vladina potrošnja za podršku turističkom sektoru, koja može uključivati i nacionalnu i lokalnu potrošnju. Aktivnosti uključuju promicanje turizma, usluge za posjetitelje, administraciju itd.
3. Učinci opskrbnog lanca: Predstavljaju kupovinu domaćih dobara i usluga kao ulaza u proizvodnju njihovih konačnih proizvoda od strane poduzeća unutar turističkog sektora

Inducirani učinci – širi doprinos turizma kroz potrošnju onih koji su izravno ili neizravno zaposleni u turističkom sektoru.

3. KRIZE KAO PRIJETNJE RAZVOJU TURIZMA

3.1. Definiranje kriza

Riječ „kriza“ dolazi od grčke riječi „krisis“, koja označava odluku, izbor ili razlučivanje. Prema Filipoviću (1989) kriza znači prijelom, prolazno teško stanje u svakom prirodnom, društvenom i misaonom procesu. U samoj biti krize leži potreba za donošenjem neke odluke u kritičnom, prijelomnom trenutku neizvjesnosti. Svaka kriza je prijelaznog i dinamičnog karaktera te zahtijeva duboku prosudbu i odlučivanje kako bi se prebrodilo teško stanje prouzrokovano krizom. Iako je sama riječ kriza danas vjerojatno jedna od najčešće korištenih riječi u svakodnevnom govoru te je pojam krize prema pukom terminološkom značenju jasan, postoje mnoge različite interpretacije te riječi.

Vučak i Zelić (2009) definiraju krizu kao situaciju ili stanje u kojem pojave ili događaji, koji mogu biti prirodnog nastanka ili izazvani ljudskim djelovanjem, dovode do velikog gubitka života ljudi i njihove imovine ili onemogućuju djelovanje institucija vlade ili gospodarstva, a suočavanje s njime zahtijeva angažiranje značajnih resursa više institucija.

Boin et al (2005) tvrde kako je kriza ozbiljna prijetnja osnovnim strukturama ili temeljnim vrijednostima nekog sustava, koja pod pritiskom vremena i visoko nesigurnih okolnosti zahtijeva donošenje vitalnih odluka. Navode kako se krize javljaju u više vrsta i oblika, ali ističu kako proizlaze iz pogrešnog opažanja i zanemarivanja, čime žele naglasiti važnost upravljanja krizom te istaknuti kako adekvatne i pravovremene procjene i reakcije nekad mogu zaustaviti krizu ili bar umanjiti njene štetne utjecaje. U svom radu također definiraju tri ključne komponente kriza, a to su: prijetnja, neodložnost i neizvjesnost.

O krizi se govori u različitim znanstvenim disciplinama, ali i u raznim životnim situacijama pa je problem s definiranjem pojma „kriza“ to što ima različita značenja i primjenu u mnogobrojnim područjima i profesijama. Koristi se za opisivanje privatnih, ljudskih situacija, ali puno češće za situacije koje pogađaju cijelo društvo ili određene organizacije, s potencijalno negativnim posljedicama. Unatoč različitim definicijama, među istraživačima postoji opće slaganje da kriza predstavlja neki izvanredni poremećaj koji prijeti legitimitetu neke organizacije i njenom ugledu. Jednostavno, krize mogu biti označene kao negativne promjene bilo to u ekonomskom, socijalnom, političkom, okolišnom ili biološkom smislu (Petrić, 2013).

Pojam krize često se miješa s pojmovima nesreće i katastrofe zbog zajedničkih karakteristika poput njihove iznenadnosti i intenziteta. Iako se radi o događajima koji uključuju neželjene i većinom neočekivane

situacije s trajnim posljedicama, postoje bitne razlike među njima. Nesreće su obično lokalizirani događaji manjih ili manje razornih razmjera te su često posljedica ljudskih pogrešaka ili tehničkih kvarova. Za razliku od njih, katastrofe su puno šireg dometa i imaju dugoročne posljedice, a mogu biti prirodnog podrijetla ili uzrokovane ljudskim djelovanjem, kao u slučaju industrijskih nesreća. Katastrofa se definira kao „svaki prirodni ili tehničko-tehnološki događaj koji opsegom, intenzitetom ili neočekivanošću ugrozi zdravlje ili ljudske živote, imovinu veće vrijednosti ili okoliš, a čiji nastanak nije moguće spriječiti ili posljedice kojega nije moguće otkloniti redovitim djelovanjem nadležnih tijela državne uprave i postojećih operativnih snaga zaštite i spašavanja s područja jedinice lokalne i područne samouprave na kojem je događaj nastao, neovisno o tome je li proglašena elementarna nepogoda.“¹⁰ Faulkner (2000) upravo taj uzrok situacije naglašava kao ključnu razliku između pojmova katastrofe i krize, to jest on sagledava u kolikoj mjeri se izazvana situacija može pripisati samoj organizaciji. Katastrofe definira kao situacije u kojima se organizacija mora suočiti s neočekivanim katastrofalnim promjenama nad kojima imaju minimalnu ili nikakvu kontrolu, dok pod krize podrazumijeva stanja čiji glavni uzrok proizlazi iz nesposobnih upravljačkih praksi ili neuspješne prilagodbe određenim promjenama.

Iako sve krize i katastrofe mogu negativno utjecati na čitavo gospodarstvo, krize u turizmu su nešto kompleksnije i obično imaju jači utjecaj zbog jedinstvenih karakteristika industrije. Turizam je zbog svoje složene prirode usko povezan i integriran s mnogim drugim dijelovima gospodarstva te je jedno od najistaknutijih ekonomskih utjecaja turizma njegov multiplikativni učinak na gospodarstvo, pri čemu prihod generiran turizmom ima efekte i na druge sektore i BDP zemlje u konačnici. Isto tako, krize u turizmu imaju lančane efekte i na druge sektore pa smanjenje turističkog prometa ima velike posljedice i na brojne druge sektore i industrije u državi.

Putovanja i turizam su zbog svoje široke rasprostranjenosti i popratnih aktivnosti često podložnije krizama te su pokazali visok stupanj ranjivosti na promjene u globalnom sigurnosnom okruženju. Riječ je o aktivnosti čija su ponuda i potražnja najosjetljivije na negativne vanjske čimbenike, upravo zbog svog „hedonističkog“ karaktera. Kako navodi Hall (2010) mnogobrojni krizni događaji koji imaju utjecaja na turizam prisutni su već tisućljećima, ali ono što se promijenilo je ogroman rast u opsegu turizma, ali i drugih oblika ljudskog kretanja.

Globalizacija je doprinijela povezanosti između zemalja i povećanju broja međunarodnih putovanja, ali je zbog toga i turistička industrija postala sve osjetljivija na globalne šokove. U današnje vrijeme turizam je

¹⁰ <http://struna.ihjj.hr/naziv/katastrofa/33912/>

stalno izložen različitim prijetnjama, od terorističkih napada, međunarodnih konflikta, klimatskih promjena i prirodnih katastrofa, pandemijskih opasnosti i slično. Sve ove opasnosti i krize negativno utječu na atraktivnost turističkih destinacija te narušavaju sigurnost putnika ili njihovu percepciju sigurnosti u destinaciji, a upravo se sigurnost u suvremenom turizmu ističe kao jedan od najvažnijih elemenata pri odabiru turističke destinacije.

Petrić (2018) objašnjava sigurnost s aspekta pojedinca kao osobni zahtjev za sigurnim i neškodljivim okruženjem, odnosno aktivnostima koje, i kad su po prirodi opasne moraju pružati osjećaj povjerenja i sigurnosti. Kada turisti biraju turističku destinaciju koju će posjetiti, njezin imidž u pogledu razine rizika i sigurnosti ima velik utjecaj na odluku turista o posjeti iste. Ako turist neku destinaciju smatra nesigurnom ili smatra kako će njegov boravak u toj destinaciji biti ugrožen, to će imati veoma štetne posljedice za turizam u destinaciji te može doći do pada turističkog prometa u destinaciji. Prema tome, pri donošenju odluke o putovanju i destinaciji, pod većim su utjecajem percepcije nego stvarnosti. U takvim okolnostima, treba istaknuti ulogu medija, upravo zbog njihovog utjecaja na percepciju rizika i sigurnosti kod postojećih i potencijalnih posjetitelja.

3.2. Podjela kriza

Podjele krize pomažu u boljem razumijevanju njihovih karakteristika i potencijalnog utjecaja na globalnu ekonomiju i turističku industriju. Detaljna klasifikacija kriza omogućuje pravovremeno prepoznavanje vrste kriza, što rezultira učinkovitijim planiranjem i upravljanjem krizom te ublažavanjem njenih utjecaja. Krize mogu imati različite karakteristike, ali uzroke i posljedice pa je teško odrediti jedinstvenu podjelu svih kriza, a zbog njihove prirode i mnogobrojnih obilježja, vrlo ih je teško i svrstati u jedinstvene kategorije.

Ulmer et al. (2011) navode kako je najjednostavnija kategorizacija kriza ona na namjerno izazvane krize i nenamjerno izazvane krize. Namjerno izazvane krize započinju svjesnom i namjernom aktivnosti s namjerom nanošenje štete nekoj organizaciji ili destinaciji, poput terorizma, dok u nenamjerno izazvane krize spadaju sve nepredvidive i neizbježne situacije, poput prirodnih katastrofa.

Još jedna od najosnovnijih podjela kriza je prema mjestu nastanka krize, po kojoj se krize dijele na interne i eksterne. Interne krize nastaju unutar organizacije pod utjecajem nekakvih unutarnjih događaja ili čimbenika. Interne krize najčešće se pripisuju menadžmentu poduzeća i neefikasnoj organizaciji, iz razloga što je menadžment najodgovorniji za poslovanje poduzeća. Razloga može biti više, od nedovoljnog planiranja, lošeg donošenja odluka, korupcije, loših investicija, nelikvidnosti i slično. Naravno, kriza ne mora biti isključivo krivica menadžmenta, može doći i do tehničkih kvarova, ljudskih greški, nesreća na

poslu, štrajkova i slično. Eksterne krize potječu izvan same organizacije i nastaju pod utjecajem vanjskih nepredvidivih događaja ili promjena. Tu ubrajamo zdravstvene krize, prirodne katastrofe, ekonomske krize, promjene na tržištu, političke nestabilnosti i slično. Na ove događaje se ne može utjecati ni zaustaviti ih, ali ključno je na vrijeme prepoznati ove krize i prilagoditi se situaciji.

Parsons (1966) objašnjava kako se krize mogu podijeliti i prema odrednici vremena, tj. brzini njihovog pojavljivanja koja određuje koliko vremena ostavljaju za odgovor i reakciju. Prva vrsta je neposredna, odnosno trenutačna kriza, koja se događa iznenadno s malo ili nimalo upozorenja čime se isključuje mogućnost za ikakvo pripremanje i istraživanje problema. U tu kategoriju spadaju tsunami, potresi i ostale prirodne nepogode, ali i teroristički napadi, poput napada 11. rujna 2001. godine u SAD-u. Kod ovakve vrste krize, Parsons ističe važnost odnosa s javnošću, osobito medija. Druga vrsta su krize u nastajanju koje se događaju nešto sporije, ali i dalje nisu baš predvidljive. Njihova predvidljivost je ograničena zbog kompleksnosti prepoznavanja problema i različitih naznaka koje ukazuju na potencijalnu krizu, ali ako se kriza identificira na vrijeme, njeno djelovanje se može djelomično ograničiti, poput ekonomske krize. Posljednja kategorija u ovoj podjeli su kontinuirane (neprekidne) krize koje mogu trajati nekoliko tjedana, mjeseci ili čak godina. Često ih "hrane" dezinformacije, špekulacije i pretpostavke koje mediji koriste kako bi povećali čitanost i gledanost, a primjer ovakvim krizama su rat Palestine i Izraela, globalno zatopljenje i slično.

Osmanagić Bedenik (2010) dijeli krize, odnosno faze procesa krize, prema stupnju opažanja, utjecaja kojeg imaju i vremenskom okviru te objašnjava svaku od njih zasebno. Potencijalna kriza je razdoblje prije nego što kriza nastupi, u kojem postoji mogućnost njenog nastanka. Nepovoljna kretanja i razvoj u kombinaciji s nedostatkom poslovnih odluka i aktivnosti mogu uzrokovati ili pogoršati moguće krize. Potencijalni uzroci poslovne krize javljaju se kada pojedinačni rizici ili njihova kombinacija s drugim faktorima, počnu ozbiljno ugrožavati postizanje osnovnih ciljeva. U ovoj fazi, postoje određeni pokazatelji i znakovi koji upućuju na mogućnost nastanka krize i krizni menadžment analizom potencijalnih prijetnji može identificirati opasnost i pokušati smanjiti rizike.

Latentna kriza je situacija u kojoj se potencijalna prijetnja razvila u stvarnu opasnost, ali je i dalje nedovoljno uočljiva i nevidljiva standardnim ekonomskim alatima. Ova kriza nudi značajan vremenski okvir za intervenciju i poduzimanje odgovarajućih mjera poput implementacije plana upravljanja, reorganizacije resursa i evaluacije poslovnih odluka. Krize bez ikakvih upozorenja su jako rijetke pa zahtijevaju stalnu kontrolu i monitoring, a menadžeri često ignoriraju ta prva upozorenja i fokusiraju se na poslovni rast. U

ovoj fazi stalno prijeti rizik od eskalacije, a ako se problemi ne prepoznaju i ne riješe na vrijeme postoji velika vjerojatnost da će doći do razvoje prave krize.

Akutna kriza označava stanje u kojem su problemi postali očiti i zahtijevaju menadžersku reakciju. I dok je vremenski raspon u latentnoj krizi velik, u akutnoj krizi je vremenski raspon jako mal i potrebne su brze i učinkovite odluke s ciljem minimaliziranja štete. Akutna kriza izaziva prilagodbu i duboke promjene u strukturi i načinu rada, što stvara prilike za neke nove mogućnosti koje običnim razvojem ne bi bile moguće. Akutna kriza ostavlja organizaciju s dva moguća ishoda, ili sanacija, kroz reorganizaciju i druge mjere oporavka ili likvidacija. Autor Osmanagić Bedenik u istom radu navodi kako dugotrajno ignoriranje problema i kriznog razvoja dovodi do neovladive akutne krize, u kojoj više nije moguće ostvariti ključne ciljeva za opstanak i nema više mogućnosti za oporavak.

Na početku rada je spomenuta podjela kriza koju je napravila Svjetska turistička organizacija (UNWTO) u svom „Priručniku za kriznu komunikaciju u turizmu“ u kojem je klasificirala krize i katastrofe koje utječu na turizam u ukupno 6 kategorija, te u nastavku ovu podjelu smatramo najrelevantnijom podjelom kriza s obzirom na problematiku ovog rada:

1. Politički i socijalni događaji

Političke krize proizlaze iz neslaganja i disfunkcija unutar političkog sustava jedne države ili između pojedinih političkih aktera, dok su društvene krize situacije koje ugrožavaju društvenu strukturu i funkcioniranje zajednice, često potaknute ekonomskim ili socijalnim poteškoćama. U ovu kategoriju ubrajamo ratove, terorizam, kriminalističke aktivnosti poput pljačka i otmica, građanske nemire, državne udare i slično.

Ratovi rezultiraju velikim brojem žrtvama i totalnim uništenjem infrastrukture i okoliša te se nijedna ljudska aktivnost ne može uspoređivati s ratom u smislu negativnih posljedica za društvo, a time i turizam. Kao primjer možemo uzeti Domovinski rat koji je gotovo pa potpuno zaustavio razvoj turizma u Hrvatskoj i imao ogromne posljednice na sve pokazatelje turističkog prometa te je zabilježen je pad broja turista od 80% u odnosu na predratno razdoblje, odnosno s 9,6 milijuna turista u 1989. godini na svega 2,1 milijuna 1991. godine. Broj turističkih kretanja je 1989. godine iznosio skoro 62 milijuna noćenja, dok je ta brojka 1991. godine pala na samo 10 milijuna noćenja.¹¹

¹¹ Državni zavod za statistiku: Turizam – pregled od 1954. <https://podaci.dzs.hr/media/24qbp5oy/turizam-pregled1954.xlsx>

Posljednjih godina se povećava prijetnja opasnosti od terorističkih napada, osobito u popularnim turističkim destinacijama, a upravo turisti sve češće postaju mete terorističkih napada, najviše radi medijske pažnje i publiciteta. Terorističke napada karakterizira nepredvidivost i izazivanje osjećaja straha i panike, čime se u potpunosti gubi osjećaj sigurnosti u destinaciji što ima negativne učinke na razvoj turizma i ekonomije (Chemli et al., 2024).

2. Prirodne katastrofe

U kategoriju prirodnih katastrofa ubrajamo sve štetne događaje izazvane prirodnim procesima poput tsunamija, potresa, suša, oluja, poplava, erupcije vulkana, požara i ostalih ekstremnih vremenskih uvjeta. Klimatske promjene postaju sve veći izazov s kojim se turistička industrija diljem svijeta mora redovno suočavati. Prirodne katastrofe također često rezultiraju ljudskim i materijalnim stradanjima i naglim poremećajem ekosustava. Turistička industrija je veoma osjetljiva na ovakve događaje upravo zbog svoje ovisnosti o prirodnim resursima. Destinacije pogođene prirodnim katastrofama bilježe pad u razinama turističkog prometa zbog osjećaja nesigurnosti i opasnosti za turiste.

3. Promjene u okolišu

U ovu kategoriju ubrajamo raznolike oblike degradacije i zagađenja prirodnih resursa uzrokovana ljudskim aktivnostima, poput zagađenja zraka (emisijom plinova), zagađenja vode (izlijevanje nafte, otpadne vode, plastika), deforestacije, degradacije tla i slično. Okoliš je primarni resurs turizma, pa kao i s prirodnim katastrofama, turizam je osjetljiv na ovakve događaje od ostalih industrija. Važno je naglasiti da i turizam pridonosi promjenama u okolišu, iako je i sam na njih dosta ranjiv. Razvoj masovnog turizma podrazumijeva intenzivno korištenje prirodnih resursa i izgradnju turističke infrastrukture što često dovodi do degradacije okoliša.

4. Ekonomske promjene

Ekonomske promjene uključuju ekonomske krize, recesije, drastične promjene tečaja, inflaciju i deflaciju valute i slično. Ekonomske i financijske krize uglavnom imaju dugotrajne i štetne makroekonomske posljedice, a krize koje nastanu jednom ekonomskom sektoru često se šire i imaju utjecaja na više ekonomskih sektora. Turistička potražnja varira u skladu s gospodarskim fluktuacijama koje mogu dovesti do povećanja nezaposlenosti, povećanja troškova putovanja, smanjenja dostupnog dohotka i slično, što posljedično negativno utječe i na razvoj turizma. Sukladno tome, turizam je jedan od sektora koji je najčešće teško pogođen ekonomskim i i financijskim krizama, kao što je to bio slučaj s globalnom financijskom krizom 2008. godine.

5. Opasne zarazne bolesti

Od svih kriza i katastrofa koje imaju utjecaj na turizam, koje je UNWTO definirao i podijelio, upravo opasne zarazne bolesti možda mogu biti i najznačajnije, što je i COVID-19 pandemija potvrdila. U ovu kategoriju osim COVID-a, ubrajamo i druge pandemije i bolesti poput gripe, kuge, malarije, ebole, HIV i i sve ostale bolesti koje se šire među ljudima. Gao et al. (2022) navode kako pandemije i izbijanja bolesti, zbog promjena koje uzrokuju za društvo i ekonomiju, u najvećoj mjeri utječu na strukturu turizma i njegov način funkcioniranja. Ističu kako su mjere za suzbijanje zdravstvenih rizika poput zatvaranja granica, fizičkog distanciranja, samoizolacije u potpunosti preoblikovala turističku industriju i putovanja.

6. Tehnološki događaji

U ovu kategoriju ubrajamo sve događaje čiji je uzrok bio kvar nekog tehnološkog sustava ili ljudska pogreška u upravljanju tom tehnologijom. Zbog same mogućnosti da katastrofa može biti uzrokovana ljudskom pogreškom, utjecaj na ljude i zajednice može biti još dublji (Goldsteen i Schorr, 1982). Tehnologija je u potpunosti revolucionirala turizam te se turistička industrija sve više oslanja na upotrebu tehnologije, najviše zbog njene efektivnosti i uštede koja se njom ostvaruje. Informacijsko-komunikacijski sustavi su unaprijedili turističko iskustvo u svim segmentima te omogućili direktnu komunikaciju turista i pružatelja usluge uz potpunu personalizaciju putovanja korisniku. Unatoč svim prednostima koje tehnologija pruža za turiste, ona nekad zna u potpunosti zakazati ili ne funkcionirati na uobičajen način i rezultirati velikim nesrećama. Tehnološke nesreće karakterizira nepredvidivost i iznenadnost, a posljedice znaju bit veoma skupa i nesretne, osobito kada sa sobom nose i ljudska stradanja.

3.3. COVID 19 i učinci na globalnu turističku industriju

Posljednjih 50 godina obilježeno je intenzivnim razvojem globalnog turizma, ali turistički pokazatelji otkrivaju kako taj rast nije bio anualan, već je turizam bio izložen usponima i padovima. Turistički sektor nerijetko se suočavao s različitim krizama koje su izazivale značajne oscilacije u njegovom razvoju, poput prirodnih katastrofa, ratova, recesija, ali i zdravstvenih kriza. Iako se broj kriza vezanih uz zdravlje i njihov utjecaj na turizam smanjio zahvaljujući napretku u zdravstvenim sustavima i tehnologiji, utjecaj COVID-19 pandemije nije bio zaustavljiv.

Epidemije i pandemije su u ljudskoj povijesti imale ogromne utjecaje te su rezultirale velikim brojem oboljelih osoba, a često i visokom stopom smrtnosti i negativnim društvenim i ekonomskim posljedicama. Iako zvuče slično, riječ je o dva različita pojma te je veoma bitno poznavati razliku. Epidemija je "pojava

određene bolesti na ograničenom području koja karakterizira iza veći broj oboljelih nego što je uobičajeno". Ogorec (2010) definira epidemije zaraznih bolesti kao "porast oboljenja od zarazne bolesti neuobičajen po broju slučajeva, vremenu, mjestu i zahvaćenom stanovništvu te neuobičajeno povećanje broja oboljenja s komplikacijama ili smrtnih ishodom". Pandemija je u nekom smislu i vrsta epidemije jer "nastaje naglim širenjem epidemije na više država ili kontinenata u razmjerno kratkome vremenu".¹² Epidemije i pandemije koje su se izbijale u povijesti ne mogu se usporediti s COVID-19 pandemijom, koja je svojim učincima, intenzitetom i brzinom širenja imala puno veći utjecaj na cijeli svijet, ekonomiju i svakodnevni život ljudi.

COVID-19 je također započeo kao epidemija te se vrlo brzo proširio po cijelom svijetu i postao pandemijom. Prvi slučajevi zabilježeni su u Kini, na zadnji dan 2019. godine, kada su kineske vlasti potvrdile i obavijestile Svjetsku zdravstvenu organizaciju kako je došlo do grupiranih slučajeva oboljelih od upale pluća u gradu Wuhan.¹³

U prvoj polovici siječnja 2020. godine u kineske bolnice je prijavljen 41 pacijent s potvrđenom zarazom te je Wuhan različitim mjerama karantene stavljen u blokadu, s ciljem sprječavanja širenja virusa. Broj zaraženih u Kini je počeo sve brže rasti te prijavljeni slučajevi zaraze nisu više bili samo u Wuhanu, već su se počeli pojavljivati i u ostalim dijelovima Kine, a krajem veljače je registrirano čak 80 000 slučajeva zaraze koronavirusom.¹⁴ S obzirom na visoku razinu globalne mobilnost i obilježja suvremenog života, epidemiji COVID-19 nije trebalo dugo da se proširi na ostale kontinente i postane pandemija i globalna kriza. Dosadašnje krizne situacije obično su bile ograničene na određene regije i predvidljivog vremenskog toka, a ova kriza je jako brzo poprimila globalne razmjere i nije joj se nazirao kraj.

¹² Hrvatska platforma za smanjenje rizika od katastrofa: Epidemije i Pandemije, dostupno na: https://civilna-zastita.gov.hr/UserDocsImages/CIVILNA%20ZASTITA/PDF_ZA%20WEB/Epidemije%20i%20pandemije_bro%C5%A1ura%20A5%20-%20web.pdf (pristupljeno 14.02.2024.)

¹³ ABC NEWS – Kekatos, M. (2024), COVID-19 timeline: How the deadly virus and the world's response have evolved over 4 years, dostupno na: <https://abcnews.go.com/Health/covid-19-timeline-deadly-virus-worlds-response-evolved/story?id=107880313> (pristupljeno 14.02.2024.)

¹³ World Economic Forum (2020), How many confirmed cases of coronavirus are there?, dostupno na: <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/confirmed-coronavirus-cases-china-global/> (pristupljeno 15.02.2024.)

Virus se početkom 2020. godine nastavio širiti na svim kontinentima, a broj potvrđenih slučajeva zaraze je počeo rasti sve brže. To je navelo Svjetsku zdravstvenu organizaciju (WHO) da 30. siječnja 2020. godine proglasi javnozdravstvenu prijetnju od međunarodnog značaja (eng. PHEIC – *Public Health Emergency of International Concern*), a 11. ožujka 2020. godine proglašena je globalna pandemija COVID-19, čime je priznata ozbiljnost širenja virusa i njegov globalni doseg.

Proglašenje pandemije COVID-19 kao globalnog izvanrednog stanja bio je neophodan potez (World Economic Forum, 2020).

Države u cijelom svijetu su zatvorile svoje granice i potpuno ili djelomično ograničila putovanja te je za međunarodna putovanja bilo neophodno imati potvrdu o cijepljenju ili negativan rezultat PCR testa ili antigena na COVID-19. Camitz i Liljeros (2006) ističu da su na samom početku pandemija, kada se one tek pojave, ograničenja putovanja i kretanja jako važna za praćenje brzine prijenosa pandemije između geografskih područja, s ciljem identificiranja učinkovitih načina suočavanja s njom.

Mjere uvedene diljem svijeta kako bi se ograničilo širenje i smanjile posljedice pandemije značajno su utjecale na svakodnevicu ljudi, a posebno su se odrazile na putovanja i turizam (Haque, 2020). Turisti su se sve više bojali rizika zaraze na putovanju i sve više otkazivali svoja putovanja. Kranjčević (2020) navodi kako su time turizam i zdravstvena sigurnost dobila potpuno novu dimenziju te da se pitanje zdravstvene sigurnosti u turizmu nije odnosilo samo na turiste, već na domicilno stanovništvo i pružatelje usluge u turizmu.

Ovako drastične mjere zatvaranja država i ograničenja mobilnosti imale su razorne i dosad neviđene učinke na turističku industriju i gospodarstva, ali i na apsolutne sve ostale sektore i komponente lanca vrijednosti u državama. To je dovelo do smanjenja potražnje, a time i proizvodnje pa je rad proizvodnih kapaciteta je bio zaustavljen te su prekinuti lanci opskrbe što je dovelo do masovnog zatvaranja objekata uslužnih djelatnosti, poput trgovina, restorana, obrazovnih ustanova, teretana, salona, sportskih objekata, kina, kazališta i slično, a sve manifestacije i događaji bili su zabranjeni. Zabilježene su ogromne štete i minusi u skoro svim sektorima, osim u sektorima online prodaje i marketinga koji su profitirali od ograničenja mobilnosti i zatvaranja trgovina. Broj nezaposlenih je naglo porastao te je ekonomska sposobnost građana za kupovinu drastično smanjen, a tome je pridonio i faktor straha, jer su ljudi općenito manje trošili jer je budućnost bila neizvjesna, što je dovelo i do promjene potrošačkih navika. Ovakav razvoj situacije i postavljena ograničenja imale su jako negativan utjecaj na psihofizičko i mentalno stanje ljudi te njihovo ponašanje. Zbog svega navedenog, većina zemalja bilježila pad BDP-a te su mnoge morale tražiti pomoć od međunarodnih organizacija i financijskih institucija.

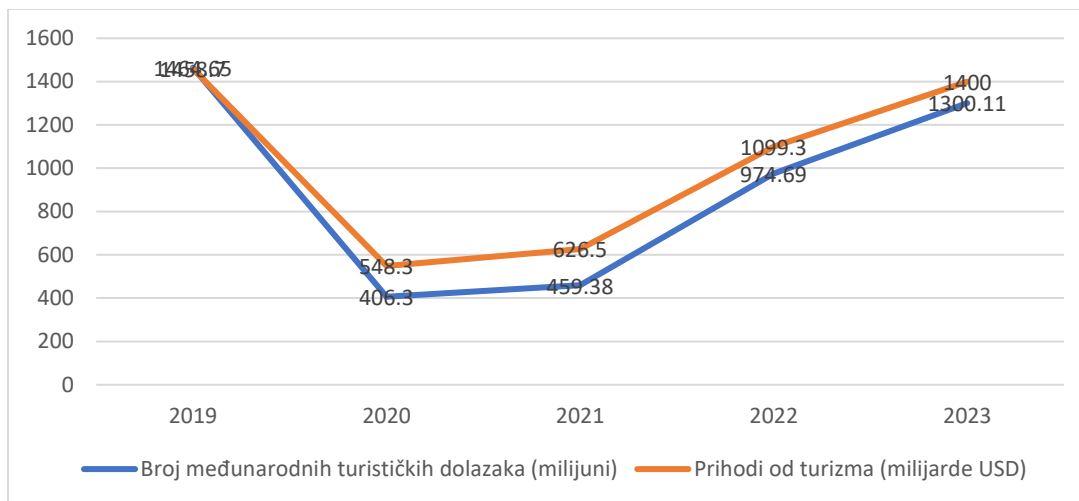
Prva godina pandemije (UNWTO, 2020) zabilježila je najveći pad međunarodnih turističkih dolazaka i prihoda, čime su se razine turizma vratile na one iz 1990-ih godina. Ovakav iznenadni pad rezultirao je enormnim gubicima za sektor koji je do tada bio u kontinuiranom rastu te se u 2020. godini procjenjuje gubitak od izvoznih prihoda turizma od čak 1.300 milijardi američkih dolara, što je više od 11 puta veći gubitak nego je bio tijekom globalne ekonomske krize 2009. godine.

Do 2023. godine svijet se većinom vratio razinama iz pretpandemijskog razdoblja, baš kao i turistička industrija. Prema UNWTO World Tourism Barometru, međunarodni turizam je 2023. godinu završio na čak 88% pretpandemijskih razina, a posebno treba istaknuti oporavak turizma na Bliskom Istoku, kao jedina regija koja je nadmašila broje iz 2019. godine i to čak za 22% iznad razine prije pandemije. Europa, kao najposjećenija regija na svijetu, dostigla je 94% razine iz 2019. godine, u čemu je veliki doprinos imala domaća potražnja i putnici iz Sjedinjenih Američkih Država.¹⁵

U nastavku je prikazano kako su se ti pokazatelji kretali od 2019. do 2023., s naglaskom na ključne promjene.

Grafički prikaz 3

Broj međunarodnih turističkih dolazaka i prihoda od turizma (2019.-2023.)

¹⁵ World Tourism Organization (2023), International Tourism to Reach Pre-Pandemic Levels in 2024, UNWTO, dostupno na: <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-reach-pre-pandemic-levels-in-2024>

Izvor: Izrada autora prema: UNWTO: Global and regional tourism performance, Inbound Tourism – Arrivals & Receipts. Dostupno na: <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance>

Grafički prikaz 3 ilustrira značajan utjecaj pandemije COVID-19 na međunarodni turizam i prihode od turizma u razdoblju od 2019. do 2023. godine. Prije pandemije COVID-19, 2019. godina je bila rekordna godina za globalni turizam te su međunarodni turistički dolasci dosegli brojku od 1.462 milijuna turista, dok su prihodi od turizma iznosili 1.580 milijardi američkih dolara. Pandemija COVID-19 uzrokovala je drastičan pad tih brojki te je broj međunarodnih turističkih dolazaka pao na 406.3 milijuna, što je smanjenje od preko 70% u odnosu na prethodnu godinu. Prihodi od turizma su također doživjeli značajan pad, spustivši se na 468,3 milijardi USD. Ovaj dramatičan pad odraz je globalnog zatvaranja granica, karantene i ostalih mjera koje su uvedene kako bi se spriječilo širenje virusa.

Kako se pandemija razvijala, destinacije su prilagođavale mjere putovanja ovisno o trenutnoj epidemiološkoj situaciji i stupnju procijepljenosti stanovništva, što je omogućilo blagi oporavak turističke industrije. Neke destinacije su postupno ublažavale restrikcije, druge su ostale potpuno zatvorene, dok su treće u potpunosti ukinule ograničavanja putovanja.

U 2021. godini, broj međunarodnih turističkih dolazaka povećao se na 449.58 milijuna, dok su prihodi od turizma porasli na 625.5 milijardi USD. Oporavak je ubrzan je 2022. godine s brojem međunarodnih turističkih dolazaka od 974.69 milijuna, a prihodi su porasli na 1.096,3 milijardi USD, što je dokaz popuštanja restriktivnih mjera i povratka međunarodnih putovanja. Do 2023. godine, turizam se skoro u potpunosti oporavio i vratio pretpandemijskim brojkama iz 2019. godine. Broj međunarodnih turističkih dolazaka je iznosio 1.300,11 milijuna, a prihodi od turizma 1.400 milijardi USD, što je otprilike 93% u odnosu na prihode od turizma u 2019. godini.

Tablica 3

Broj zaposlenih u turističkom sektoru (2019.-2023.)

Godina	Broj zaposlenih u turističkom sektoru (milijuna)	Promjena u odnosu na prethodnu godinu (%)
2019	334	-
2020	271	-18.9%
2021	289	+6.6%

2022	295	+2.1%
2023	330	+11.86%

Izvor: Izrada autora prema: Statista – number of travel and tourism jobs worldwide from 2019 to 2023, with a forecast for 2024 and 2034. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1268465/number-of-travel-and-tourism-jobs-worldwide/>

Pandemija COVID-19 izazvala je drastičan pad zapošljavanja u turističkoj industriji te je broj zaposlenih s 334 milijuna u 2019. godini pao na 271 milijun u 2020. godini, što je pad od skoro 19%. Blagi oporavak je vidljiv već u 2021. godinu kada se broj zaposlenih povećao za 6.6% te je iznosio 289 milijuna. Trend oporavka nastavljen je i u 2022. godini s porastom broja zaposlenih na 295 milijuna, a u 2023. godini broj zaposlenih je dostigao brojku od 330 milijuna, što je čak 98% broja zaposlenih u pretpandemijskom razdoblju, odnosno 2019. godinu.

Tablica 4

Doprinos turizma globalnom BDP-u (2019.-2023)

Godina	Doprinos turizma globalnom BDP-u (bilijarde USD)	Doprinos turizma globalnom BDP-u (%)
2019	10.3	10.4
2020	4.7	5.5
2021	5.8	6.1
2022	7.7	7.6
2023	9.9	9.1

Izvor: Izrada autora prema: Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC) Research Hub – Economic Impact Research. Dostupno na: <https://wtcc.org/research/economic-impact> (pristupljeno 24.02.2024.)

Tablica prikazuje promjene u doprinosu turizma globalnom BDP-u u razdoblju od 2019. do 2023. godine, izražen u bilijardama američkih dolara i postotku globalnog BDP-a. U 2019. godini turizam je činio 10.4% ukupnog BDP-a s 10,3 milijarde USD. U 2020. godini, početkom pandemije, dolazi do ogromnog pada te je doprinos turizma pao na 4.7 bilijarde USD, odnosno 5.5% globalnog BDP-a, što je rezultat strogih mjera ograničenja putovanja i turističkih aktivnosti. Oporavak turizma i turističkog doprinosa globalnom BDP-u je vidljiv već u 2021. godini, kada je doprinos porastao na 5.8 bilijardi USD, što predstavlja 6.1% BDP-a. Oporavak je ubrzan 2022. godine te je doprinos dodatno porastao na 7.7 bilijardi USD, što je činilo 7.6%

globalnog BDP-a. Kao što je već rečeno, turizam se u 2023. godini skoro oporavio, a doprinos od 9.9 bilijardi američkih dolara (9.1% globalnog BDP-a) to najbolje dokazuje.

Prije pandemije, turizam se tradicionalno promatrao kroz njegov odnos i povezanost s ekonomijom, prometom, okolišem i slično, a pandemija COVID-19 istaknula je ključnu ulogu zdravstvene sigurnosti u turizmu, uključujući zaštitu turista, ali i lokalnog stanovništva i turističkih djelatnika. Sada je tek jasno u kojoj mjeri je turizam ovisan o zdravstvenim prilikama na apsolutno svim razinama, od lokalne do međunarodne, te kako ju se mora uzeti u obzir prilikom analize potencijalnih izazova za razvoj turizma. Turistička industrija mora ažurno pratiti javnozdravstvene podatke i iskoristiti stečena iskustva u ovoj pandemiji, ali i rezultate različitih mjera (zatvaranja granica, izolacije i socijalnog distanciranja) kako bi se bolje pripremila za potencijalne buduće zdravstvene krize. Kranjčević (2020) predlaže uspostavljanje snažnije suradnje između UNWTO-a i WHO-a s ciljem praćenja zdravstvene sigurnosti i kapaciteta zdravstvenih sustava (broj medicinskog osoblja izvan i tijekom turističke sezone, broj oboljelih i slično). Također, kroz transparentu komunikaciju s turistima i lokalnim zajednicama o potencijalnim zdravstvenim rizicima i mjerama povećava se povjerenje turista, koje je u ovoj pandemiji bilo narušeno. Isti autor navodi kako će prilikom planiranja putovanja pitanje zdravstvene sigurnosti i higijene postati važan segment pri odabiru destinacije i smještaja. Turisti će sve češće birati manje posjećene destinacije koje nude prirodne ljepote, što će dovesti do rasta popularnosti ekoturizma i održivog turizma. Telišman-Košuta (2020) zaključuje kako će globalno iskustvo s pandemijom trajno utjecati na naše vrijednosti te promijeniti aspekte naših života, što u turizmu može rezultirati pomakom prema prostorno, društveno i okolišno odgovornijem ponašanju.

3.4. Financijska kriza 2008. godine i učinci na globalnu turističku industriju

Financijska kriza definira se kao „gospodarska smetnja koju uzrokuju problemi povezani s financijskim ili monetarnim sustavom zemlje.“¹⁶ Tijekom financijske krize dolazi do naglog pada vrijednosti imovine, a poslovni subjekti i potrošači postaju nesposobni za podmirivanje svojih dugova, a financijske institucije imaju problema s likvidnosti. Kriza može biti ograničena na banke, može se proširiti na ekonomiju čitave regije, a u najgorem slučaju utjecati i na globalne ekonomske sustave.

Financijska kriza stvara osjećaj panike te izaziva bankovni kolaps u kojem investitori rasprodaju imovinu ili povlače novac sa štednih računa zbog straha da će vrijednost te imovine pasti ako ostane unutar financijske

¹⁶ Hr.economy-pedia: Financijska kriza – što je to, definicija i problem, dostupno na: <https://hr.economy-pedia.com/11033691-financial-crisis> (pristupljeno 26.02.2024.)

institucije.¹⁷ Ako se u ovakvoj situaciji nađu i banke koje su od sistemskog značaja, država mora donijeti odluku hoće li intervenirati i spasiti ih ili dopustiti njihovo propadanje, što bi moglo destabilizirati cijelu ekonomiju. Razlikujemo tri vrste financijske krize:¹⁸

- Valutna kriza – događa se kada špekulativne aktivnosti izazovu poremećaje u vrijednosti određene valute, što rezultira njenom devalvacijom i hitnim djelovanjem države da bi se zaštitilo valutu
- Bankarska kriza – nastaje masovnim povlačenjem kapitala koje onda zahtijeva intervencije različitih institucija (poput zamrzavanja imovine) kako bi se izbjegao bankrot
- Kriza vanjskog duga – javlja se kada zemlja, zbog više potencijalnih razloga (pad izvoza, vanjski šokovi, politička nestabilnost, itd.) ne može ispunjavati financijske obveze prema svojim vjerovnicima

Ove vrste financijskih kriza mogu se dogoditi istodobno te nisu međusobno isključive, što znači da pojava jedne s vremenom može uzrokovati drugu.

Pojam financijske krize često se miješa s pojmovima recesije i depresije pa ih je korisno razlikovati po karakteristikama. Financijska kriza podrazumijeva probleme u financijskom sektoru koji potencijalno mogu dovesti do recesije ili depresije. Mishkin (1991) definira financijsku krizu kao poremećaj na financijskim tržištima u kojem problemi nepovoljnog odabira i neodgovornog ponašanja postaju znatno gori, tako da financijska tržišta nisu u stanju učinkovito usmjeravati sredstva onima koji imaju najproduktivnije investicijske prilike. Navodi da kao rezultat toga, financijska kriza može ekonomiju u ravnoteži s visokim proizvodnim kapacitetom, u kojoj financijska tržišta funkcioniraju dobro, odvesti u stanje u kojem proizvodnja naglo opada. Ovakav pad u proizvodnji, uz smanjenu potražnju i porast nezaposlenosti, može rezultirati recesijom.

Recesija podrazumijeva da nacionalno gospodarstvo bilježi ekonomski pad u dva uzastopna kvartala do najviše godinu dana te ima ozbiljan utjecaj na BDP države i ostale ekonomske pokazatelje. Recesija se definira kao značajan pad ekonomske aktivnosti, raširen kroz cijelu ekonomiju, koji traje dulje od nekoliko mjeseci te je vidljiv u realnom BDP-u, realnom dohotku, zaposlenosti, industrijskoj proizvodnji te

¹⁷ Investopedia: Financial Crisis: Definition, Causes and Examples, dostupno na: <https://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp> (pristupljeno 26.02.2024.)

¹⁸ Hr.economy-pedia: Financijska kriza – što je to, definicija i problem, dostupno na: <https://hr.economy-pedia.com/11033691-financial-crisis> (pristupljeno 26.02.2024.)

veleprodaji i maloprodaji.¹⁹ S druge strane, depresija predstavlja mnogo ozbiljniju i dugotrajniju ekonomsku krizu državne ili globalne gospodarske aktivnosti, a karakterizira je visoka stopa nezaposlenosti uz smanjenu potražnju i proizvodnju. Do sada je zabilježena samo jedna depresija i to Velika depresija 1930-ih u SAD-u koja je trajala skoro cijelo desetljeće i uzrokovala pad globalnog BDP-a za preko 15% te rast nezaposlenosti na čak 25%.

Iako je Velika depresija bila jedinstven događaj po svojoj težini trajanju, financijska kriza 2008. godine, poznata kao i Velika recesija, nastala je kao kriza na tržištu nekretnina SAD-a te se brzo proširila svijetom i imala značajne utjecaje na globalnu ekonomiju, a time i turizam. Kako bismo bolje razumjeli njene utjecaje i posljedice, potrebno je detaljno istražiti događaje i promjene koji su doveli do ovog ekonomskog sloma.

Početak financijske krize 2008. vezemo uz mnogobrojne neoliberalne reforme koje su oblikovale ekonomsku politiku zapadnih zemalja od 1980-ih godina, pri čemu je poseban naglasak na Sjedinjenim Američkim Državama. Mlikotić (2009.) kao ključnu grešku navodi deregulaciju financijskog tržišta, koja je omogućila rizične investicije, politiku niskih kamatnih stopa i smanjenje progresivnih poreznih stopa. Kako bi se maksimizirao profit, razvijeni su složeni financijski instrumenti poput terminskih ugovora, opcijskih ugovora i zamjena, koji su omogućili špekulantima kupnju vrijednosnica na kredit, čime su mogli ulagati puno više nego što su zapravo posjedovali.

U slučaju rasta cijena vrijednosnica, bankari i menadžeri ostvaruju značajne bonuse, ali bi padom cijena došlo do naglog povećanja ponude vrijednosnica i gubitka povjerenja na tržištu, čime se destabilizira cijeli financijski sustav. U slučaju da banka nije mogla naplatiti svoje zajmove, ona mora smanjiti svoj kapital, što direktno utječe na njenu sposobnost davanja kredita. Ako nenaplativi krediti premaše kapital banke, ona postaje nesolventna te proglašava stečaj, što ostavlja utjecaj na cjelokupni bankarski sustav.

Jedan od ključnih događaja za razvoj financijske krize, bar u ovakvim razmjerima, dogodio se u 1999. godini kada su ključne odredbe Glass-Steagall zakona bile ukinute donošenjem Zakona o modernizaciji financijskih usluga. Navedeni zakon je omogućio konsolidaciju investicijskih i komercijalnih banki, čime je bankama dopušteno da se bave visokorizičnim investicijskim aktivnostima kako bi maksimizirale profit.²⁰ Sličan obrazac je ponovljen 2004. godine sporazumom između SEC-a (eng. *U.S. Securities and Exchange*

¹⁹ National Bureau of Economic Research: Business Cycle Dating, dostupno na: <https://www.nber.org/research/business-cycle-dating> (pristupljeno 18.08.2024.)

²⁰ Investopedia: Consequences of the Glass-Steagall Act Repeal, dostupno na: <https://www.investopedia.com/ask/answers/050515/did-repeal-glasssteagall-act-contribute-2008-financial-crisis.asp> (pristupljeno 27.02.2024.)

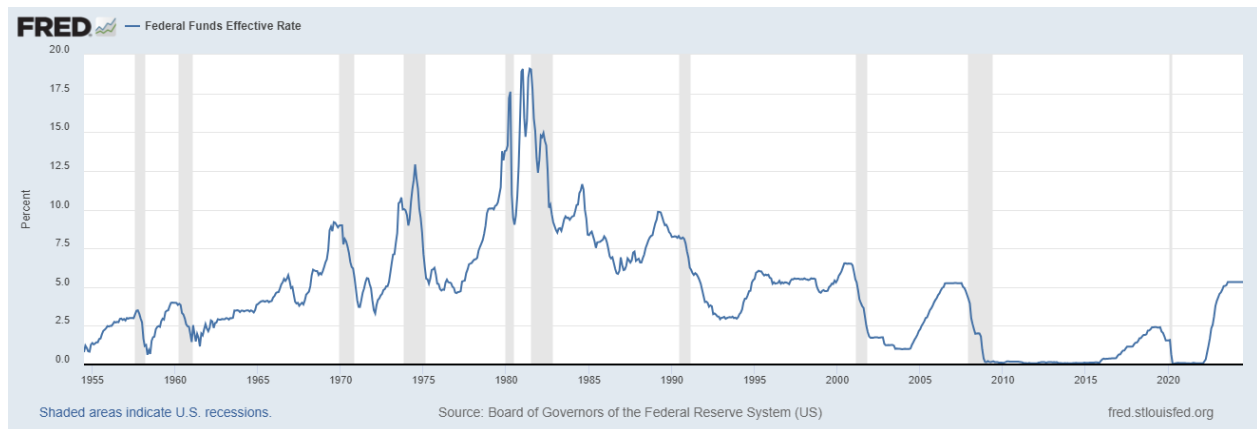
Commission) i 5 velikih investicijskih banaka, koji je doveo do još labavije regulacije velikih financijskih institucija i time praktički omogućio bankama neograničeno zaduživanje. Time su banke mogle koristiti novac, koji je služio kao sigurnosna rezerva u slučaju pada vrijednosti njihove imovine, za ulaganja po vlastitom izboru, koristeći koliko god novca žele (Mlikotić, 2009).

Financijske krize, poput azijske financijske 1997. godine, rezultirale su velikim priljevom inozemnog kapitala na američko tržište jer su azijske ekonomije generirale velike suficite tekućeg računa koji su morali biti uloženi u inozemstvo kako bi bilo moguće održati niske nominalne tečajevе. Kapital iz Azije je otjecao u američke „dot-com“ dionice, odnosno dionice internetskih kompanija, što je dovelo do rasta cijena dionica (McKibbin i Stoeckel, 2009). Kada su investitori shvatili da brojne internetske kompanije neće ostvarivati prognozirane profite, počeli su masovno prodavati dionice, što je dovelo do tzv. pucanja dot-com balona.

Nakon terorističkih napada u SAD-u 2001. godine i dot-com sloma, Sustav federalnih rezervi (središnji bankarski sustav SAD-a) je smanjio kamatne stope sa 6,25% na 1% do sredine 2003. godine.

Grafički prikaz 4

Efektivna kamatna stopa na federalne fondove u SAD-u (1954.-2023.)

Izvor: Board of Governors of the Federal Reserve System (US) – Federal Funds Effective Rate. Dostupno na: <https://fred.stlouisfed.org/series/FEDFUNDS#>

Tako niska kamatna stopa omogućuje ljudima da uzimaju veće hipotekarne kredite s nižim mjesečnim ratama što povećava broj ljudi koji kupuju nekretnine, a posljedično tome se podiže cijene nekretnina (Jurčić, 2010). Mlikotić (2009) objašnjava kako je zbog toga zabilježeno snažno povećanje potrošnje i nekontrolirana kreditna ekspanzija, ali i smanjenje broja produktivnih investicija. To je, uz povoljnu poziciju

dolara, dovelo do brzog rasta ekonomije i visoke stope zapošljavanja, ali je rezultat bio povećanje vanjskog duga.

Ukupni dug kao postotak BDP-a porastao je sa 163% u 1980. godini na 346% BDP-a u 2007. godini. Dugovi kućanstva su s 50% BDP-a u 1980. godini skočili na 100% u 2007. godini, a najviše je porastao unutarnji dug financijskog sektora, koji je u tom razmaku od 37 godina porastao s 21% BDP-a na čak 116%.

Zbog niskih kamatnih stopa, potražnja za kreditima je porasla je i među kućanstvima s nižim prihodima, što je rezultiralo velikim brojem rizičnih bankarskih proizvoda, odnosno drugorazrednih hipoteka. Drugorazredne hipoteke su vrsta zajma koja se odobrava osobama s niskim kreditnim rejtingom. Kada se podiže stambeni kredit, zajmoprimac mora ispunjavati određene uvjete (sigurnost zaposlenja i prihoda, hipoteka, jamac i slično), a banke su ublažavale ove uvjete kako bi privukle nove klijente, ali time je povećan i rizik da zajmoprimci neće moći vratiti posuđen novac na vrijeme. Felton i Reinhart (2008) navode kako su se zajmovi često sekuritizirali i prodavali ulagačima na sekundarnom tržištu, često u obliku deriviranih proizvoda poput kolateraliziranih dužničkih obaveza (eng. *Collateralized Debt Obligations*) i zamjena kreditnog rizika (eng. *Credit Default Swaps*). Sekuritizacija se definira kao „pretvaranje manje likvidnih potraživanja u lako utržive dužničke instrumente koji se mogu plasirati na tržištu kapitala.“²¹

Cijene nekretnina nastavile su rasti te su dosegle svoj vrhunac u srpnju 2006. godine. Nakon toga je uslijedio značajan pad te je došlo do sloma tržišta drugorazrednih hipoteka koji se proširio i na druge hipotekarne segmente, uzrokujući poteškoće u međubankovnom poslovanju. U 2008. godini dolazi do eskaliranja krize uz pad cijena nekretnina za 17% te je 40% drugorazrednih hipoteka postalo problematično. Vlade diljem svijeta su brzo reagirale i pokušale intervenirati, ali kriza se već proširila na globalno tržište.

Propast Bear Stearns-a, pete najveće investicijske banke u SAD-u, sanirana je intervencijom Federalnih rezervi (30 milijardi dolara jamstva u hipotekarnim vrijednosnim papirima) i preuzimanjem od strane JPMorgan Chase-a po cijeni od 2 dolara po dionici.

Kriza je izazvala ozbiljnu kreditnu kontrakciju, globalni pad vrijednosti na burzama i kolaps nekih velikih financijskih institucija. Tijekom prvih 10 dana listopada 2008. godine, zabilježen je pad vrijednosti dionica od preko 10 bilijardi dolara, dok je cjelogodišnji pad iznosio 40% (Mlikotić, 2009). Neke od najvećih institucija, poput Fannie Mae, Freddie Mac, AIG-a i Citigroupa, bile su pod ozbiljnim financijskim pritiskom.

²¹ sekuritizacija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 8.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/sekuritizacija>>.

Ministarstvo financija SAD-a osiguralo je AIG-u kreditnu liniju od 85 milijardi dolara za 80% vlasničkog udjela te investiralo 20 milijardi dolara u Citigroup. Neujednačene vladine odluke o spašavanju institucija dodatno su povećale nesigurnost na financijskim tržištima, označivši kraj ere samostalnog investicijskog bankarstva u SAD-u.

Kriza se ubrzo proširila diljem svijeta te su se pred bankrotom našle brojne tvrtke na europskom i azijskom financijskom tržištu. Države su poduzimale mnogobrojne mjere kako bi pokušale spasiti svoje financijske sustave, uključujući dokapitalizaciju banaka, kreditne linije, štedne depozite i slično. S početnih pojedinačnih mjera koje je svaka država poduzimala u svom financijskom sektoru došlo je do koordiniranih zajedničkih akcija na globalnoj razini. Unatoč poduzetim mjerama, problemi unutar financijskog sektora proširili su se na ostale sektore gospodarstva te je lokalna financijska kriza postala jednom od najtežih svjetskih ekonomskih kriza u suvremenoj povijesti te je u 2009. godini zabilježen pad svjetskog BDP-a za 1,1%, dok je taj pad u razvijenim zemljama i EU iznosio 3,5%.²² Dok se razvijene zemlje suočavaju s recesijom i ekonomskim padom, zemlje u razvoju bilježe značajno smanjenje gospodarskog rasta.

Dolazi do naglog pada proizvodnje, potrošnje i trgovine u globaliziranoj ekonomiji zbog zaoštavanja uvjeta kreditiranja i povlačenja kapitala, što je uzrokovalo velik porast nezaposlenosti, a time i značajne prijetnje za socijalnu stabilnost velikog broja zemalja. Prema podacima ILO-a, globalna stopa nezaposlenosti je u 2007. godini iznosila 5,7%, dok je 2009. godini bila 6,6%.²³ Što se same brojke broja nezaposlenosti tiče, za 2009. godinu je procijenjeno 212 milijuna nezaposlenih, što je 34 milijuna više u odnosu na 2007. godinu. Problem nezaposlenosti se nastavio i u 2010. godini pa je u SAD-u iznosila 10%, što je čak 5,4% više u odnosu na kolovoz 2009. godine.

Financijska kriza 2008. godine imala je značaj utjecaj i na turizam i uzrokovala je prvi ozbiljniji pad s kojom se turizam susreo na globalnom nivou. Ekonomske promjene u svijetu uvjetuju potražnju u turizmu i te imaju značajan utjecaj na dinamiku turističkih kretanja i turističku potrošnju. Vrsta i intenzitet tih promjena određuju mjeru u kojoj će se one odraziti u turizmu. Čatović (2022) navodi kako je turistički sektor doživio značajno opadanje prometa te promjene u navikama putnika, poput smanjenja broja putovanja na duže udaljenosti, uz sve češća unutarregionalna i domaća putovanja. Financijska kriza tako je imala utjecaj na potrošnju turista u destinacijama, ali i na sam izbor destinacija jer su se turisti odlučivali za bliža putovanja

²² ILO (International Labour Organization) – World of Work Report 2010, dostupno na: https://webapps.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_145259.pdf (pristupljeno 02.03.2024.)

²³Ibidem

i domaću ponudu kako bi smanjili troškove putovanja. Također, porasla je potražnja za low-cost avio kompanijama te povoljnijim smještajnim opcijama poput hostela i privatnih smještaja. Učinci ekonomskih promjena mogu biti prisutni u zemljama iz kojih turisti dolaze, ali se analiza tih utjecaja najviše fokusira na gospodarstva zemalja u koje turisti putuju.

Pod utjecajem globalne financijske krize i ekonomske recesije, zabilježen je pad u međunarodnim turističkim dolascima od 4,2% u 2009. godini. Prihodi od međunarodnog turizma iznosili su 852 milijarde američkih dolara, što predstavlja smanjenje od 5,7% u odnosu na 2008. godinu (UNWTO, 2010).

UNWTO (2012) ističe kako se negativni učinak smanjenja potražnje uzrokovan krizom može uočiti u podacima međunarodnih turističkih dolazaka i prihoda od turizma, ali da su njegov učinak i trajanje varirali među različitim regijama i dohodovnim skupinama.

Europski turistički sektor, koji je ujedno najrazvijeniji i najveći na svijetu, najviše je pogođen učincima ove krize. Riječ je o kontinentu koji je činio više od polovice međunarodnih turističkih dolazaka, s čak 52% i zamalo polovicu prihoda od međunarodnog turizma, točnije 48%. Broj dolazaka se smanjio za 6%, a prihodi su pali za 7%. Najgore pogođena regija u Europi je bila Srednja i Istočna Europa, koja je zabilježila pad turističkih dolazaka od 10,5% i smanjenje prihoda od turizma od 8,2%. Sjeverna i Zapadna Europa također su doživjele značajan pad dolazaka turista od 6% i 5,4% te prihoda od turizma od 2,9% i 7,2% respektivno.

Što se samih država tiče, najviše su bile pogođene države koje se oslanjaju na britansko izvorno tržište poput Cipra (-11%) te Španjolske (-9%) pod utjecajem povijesno slabe britanske funte. Španjolska, kao jedna od starih članica Europske Unije, koja je inače jako popularna destinacija za britanske turiste, posebno je teško osjetila pad zbog smanjenih dolazaka iz Ujedinjenog Kraljevstva, što je dovelo do velikog pada prihoda u sektoru turizma. Unatoč kriznim uvjetima neke europske države uspjele su ostvariti i pozitivne rezultate. Švedska je kao jedna od starih članica Europske Unije zabilježila rast od 3%, isto kao i nova članica Mađarska. Turska (+2%), iako nije članica Europske Unije, zabilježila je pozitivan rast, što pokazuje njenu važnost kao rastuće turističko odredište, dok je Italija (+1%) kao stara članica Europske Unije, također uspjela ostvariti skroman rast. Države koje imaju lak pristup kopnom iz obližnjih emitivnih tržišta, uključujući stare članice Europske Unije poput Njemačke (-3%), Nizozemske (-2%) i Austrije (-3%), ali i novu članicu Hrvatsku (-1%) ostvarile su relativno bolje rezultate u oporavku od krize. (UNWTO, 2010).

Što se regija u Americi tiče, Sjeverna Amerika je pretrpjela pad turističkih dolazaka od 5,6% i prihoda od turizma od 12,3%. Srednja Amerika zabilježila je pad dolazaka od 6,8% i prihoda od 7,1%. Afrika je bila jedina regija koja je doživjela rast turističkih dolazaka, u iznosu od 5,2%, ali je unatoč tome zabilježila pad

prihoda od 4.4%. Regije Azije i Pacifika pokazali su izuzetnu otpornost na utjecaje krize, s padom turističkih dolazaka od samo 1,6% te prihoda od turizma od 0,7%. Kod Bliskog istoka, zabilježen je pad dolazaka u iznosu od 4,9% i prihoda od 0,9% (UNWTO, 2010).

Ovakvom učinku pridonosi i činjenica da su najviše pogođene zemlje sa jakim vezama s izvornim tržištima u Sjevernoj Americi i Europi, koje su dovele do značajnijeg pada u broju međunarodnih turističkih dolazaka (Ćatović, 2022). Podaci ukazuju kako su zemlje s većom ovisnošću o zapadnim izvornim tržištima više bile pogođene tijekom ekonomske krize. Objašnjenje može biti i to da je kriza izvorno nastala u zapadnoj hemisferi, koja je ujedno i glavno izvorno tržište globalnog međunarodnog turizma. S druge strane, ovisnost o bliskoistočnim, azijskim te afričkim izvornim tržištima ublažila je pad međunarodnog turizma. S obzirom na to, razlike u učincima se ne smiju uspoređivati isključivo iz geografskog stajališta, već treba uzeti u obzir i ekonomsku perspektivu. Ćatović (2022) napominje i kako su zemlje s diverzificiranijim tržištem bile relativno manje pogođene smanjenjem međunarodnog turizma tokom globalne ekonomske krize.

Ako gledamo podatke po dohodovnim skupinama, vidljivo je da su zemlje s niskim prihodima bile manje pogođene i brže su se oporavile od globalne financijske krize u odnosu na zemlje s visokim prihodima. U 2009. godini, zemlje s visokim dohotkom doživjele su pad turističkih dolazaka od 5,4%, dok je taj pad kod zemalja s niskim dohotkom iznosio samo 3,4%. Što se tiče turističkih prihoda, u zemljama s niskim dohotkom smanjen je za 3,8%, dok su visoko dohodovne zemlje zabilježile pad od 6,7%. Mjesečnom analizom turističkih dolazaka može se uočiti kako su zemlje s niskim prihodima pokazale veću otpornost na ovaj globalni ekonomski šok te su se brže oporavile od zemalja s visokim dohotkom koje su bile teže pogođene i imale su sporiji oporavak (UNWTO, 2010). Papatheodorou et al. (2010) u svom radu također naglašavaju da je financijska kriza 2008. imala negativan utjecaj na cjelokupnu turističku industriju, ali da su najviše pogođene zemlje s visokim dohotkom, dok su zemlje s nižim dohotkom pokazale veću otpornost na krizne šokove.

Grafički prikaz 5

Ekonomске performanse naprednih ekonomija i ekonomija u razvoju (2007.-2009.)

Izvor: International Labour Organization (2013), Economic Crisis, International Tourism Decline and Impact on the Poor, WTO, Madrid, dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_214576.pdf (preuzeto 24.01.2024.)

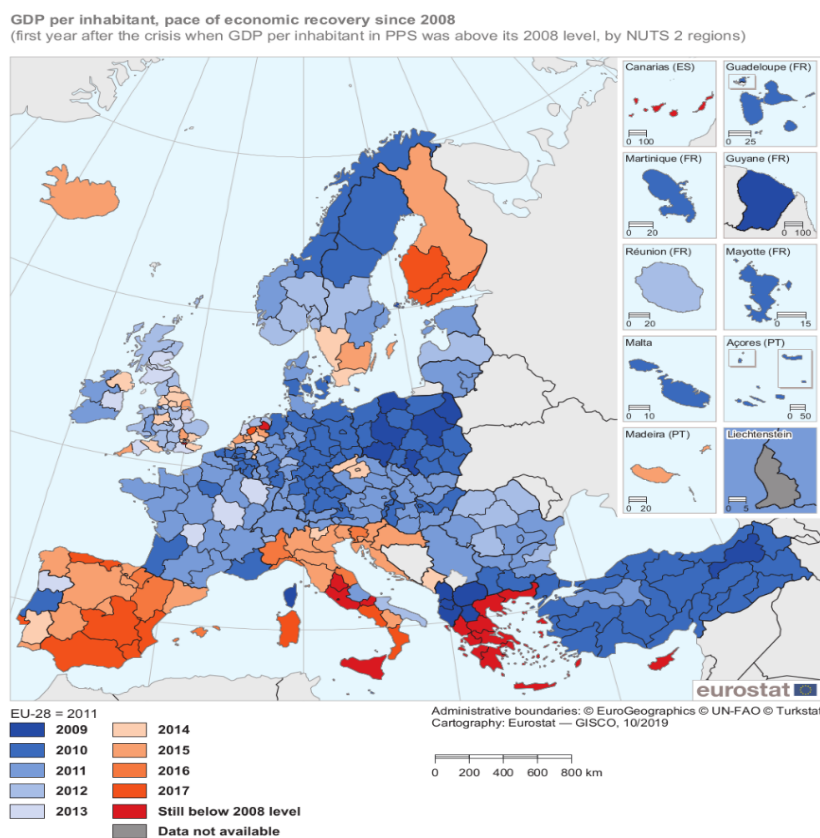
Podaci o zapošljavanju u sektoru hotela i restorana također prate ove trendove, iako je dostupnost podataka jako ograničena. Nepovoljni učinci krize bili su jači u razvijenim zemljama nego u zemljama u razvoju što se tiče zapošljavanja u sektoru hotela i restorana. Unatoč povećanju stope nezaposlenosti, treba naglasiti da su radna mjesta u sektoru hotela i restorana bila otpornija na krizu u usporedbi s gotovo svim drugim sektorima gospodarstva. (UNWTO, 2012).

Unatoč šoku koji je globalna financijska kriza uzrokovala diljem svijeta, globalni turizam se 2010. godine oporavio puno brže i jače nego što se to očekivalo. Međunarodni turistički dolasci su u 2010. godini iznosili 940 milijuna, što je povećanje od 6,6% u odnosu na godinu prije. Oporavak od krize je, kao i njeni učinci, bio različitih brzina pa su tako gospodarstva u razvoju zabilježila oporavak broja turističkih dolazaka od 8% dok su razvijena gospodarstva ostvarila 5%. Azija i Pacifik bile su regija koja se oporavila prva i imala najbrži rast u 2010. godini, čak 10%. Bliski istok je dosegao rast od 14%, a Afrika, kao jedina regija koja je u 2009. zabilježila rast turističkih dolazaka, nastavila je s rastom i to u iznosu od 7%. Amerika je ostvarila rast od

6% u 2010. godini, dok je oporavak u Europi iznosio 3% te je bio sporiji nego u ostalim regijama (UNWTO, 2011).²⁴

Grafički prikaz 6

Stopa ekonomskog oporavka regija unutar Europske Unije nakon globalne financijske krize 2008. godine

Note: Makroregion Województwo Mazowieckie (PL9), NUTS level 1. Switzerland and Serbia: national data. Germany, Ireland, Croatia and Slovakia: estimates. France, Lithuania, the Netherlands and Poland: Eurostat estimates. Greece, Spain, Cyprus, Romania and Albania: provisional. Romania: break in series.
Source: Eurostat (online data codes: nama_10r_2gdp and nama_10_pc)

Izvor: Eurostat (2019), Economic recovery of EU regions after 2008. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20191023-1> (pristupljeno 18.08.2024.)

²⁴ World Tourism Organization (2011), UNWTO Tourism Highlights – 2011 Edition, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413935> (pristupljeno 07.03.2024.)

Prema karti Eurostata koja prikazuje oporavak BDP-a po stanovniku u različitim regijama Europe od 2008. godine moguće je napraviti detaljniji osvrt na utjecaj financijske krize na stare i nove članice Europske Unije, kao i na regije unutar tih država. Starije, razvijenije članice Europske Unije, oporavile su se od krize različitim brzinama. Naprimjer, mnoge regije u Njemačkoj, Austriji i Francuskoj ostvarile su razinu BDP-a iz 2008. već do 2011. godine (označeno tamnoplavom bojom). Skandinavske zemlje poput Švedske i Finske također su pokazale sličan obrazac brzog oporavka, dostižući ili čak premašujući razinu BDP-a iz 2008. godine do 2011. ili 2013. godine. Države poput ovih, s jačim ekonomijama i razvijenijom infrastrukturom, bile su bolje opremljene za brži oporavak nakon krize. Ipak, neke regije starih članica, posebno u Južnoj Europi, poput dijelova Španjolske i južne Italije, još uvijek se nisu u potpunosti oporavile do 2017. godine, što ukazuje na dugotrajniji negativan utjecaj krize.

S druge strane, nove članice Europske Unije, pogotovo one koje su se pridružile nakon 2004. godine, poput Poljske, Mađarske i baltičkih država, također su zabilježile različite brzine oporavka. Mnoge regije u novim članicama postigle su rast BDP-a koji je nadmašio razine iz 2008. do 2013. ili 2014. godine, međutim pojedini dijelovi Srednje i Istočne Europe i dalje su zaostajali. Regije u Bugarskoj i Rumunjskoj, kao i dijelovi Grčke, imale su sporiji oporavak, a mogući razlog tome je niža gospodarska razvijenost te veća ranjivost na vanjske ekonomske šokove.

Što se tiče prihoda od međunarodnog turizma, u 2010. godini su dosegli brojku od 919 milijardi američkih dolara, što je porast od 68 milijardi američkih dolara u odnosu na prethodnu godinu. Prilagodбом promjenama tečaja i inflaciji, rast prihoda se procjenjuje na 4,7% u 2010. godini, što je manje od rasta broja međunarodnih turističkih dolazaka (6,6%). Uobičajeno je za razdoblja nakon kriza da je se obujam dolazaka brže oporavlja od prihoda, jer se pružatelji usluga trude zadržati prijašnje cijene, a turisti sve više putuju u bliže destinacije i na kraća razdoblja. Europa je jedina ostvarila pad prihoda od turizma u iznosu od 0,4% u odnosu na prethodnu godinu. Sve ostale regije zabilježile su rast prihoda od međunarodnog turizma. Najveći je zabilježen u Bliskom istoku (+14%) te području Azije i Pacifika (+13%), dok je rast u Americi od 5% bio malo veći od svjetskog prosjeka.²⁵

UNWTO je proveo upitnik o mjerama poduzetim za ublažavanje utjecaja krize na turizam, među svim svojim državama članicama. Sve mjere su prvo grupirane u osam kategorija, a onda naknadno u pet kako bi se dobili konkretniji rezultati i fokusiranija analiza. Tih 5 kategorija je :

²⁵ Ibidem

1. Marketing i promocija (povećanje proračuna za promociju, povećanje marketinških napora vlade, zajedničke promotivne kampanje i slično)
2. Podrška poslovnoj regulaciji i subvencije (zajmovi s povoljnim kamatama za turistički sektor, smanjenje poreza i slično)
3. Podrška i subvencije za potrošačku regulaciju (promotivne ponude za ciljana tržišta, dogovori s turističkim operaterima za sniženje cijena i slično)
4. Smanjenje prepreka i olakšavanje putovanja (ublažavanje politika za dobijanje viza, sporazumi o prekograničnom prometu, povezivanje s međunarodnim destinacijama i slično)
5. Dugoročna ulaganja i regulacija (povećanje broja istraživanja o učincima krize, ulaganja u infrastrukturu i ljudski kapital, proširenje spektra turističkih usluga i slično)

Rezultati upitnika su pokazali da je skoro četvrtina zemalja (24%) provelo neke mjere u području marketinga i promocije. Ove mjere najviše su se provodile unutar zemalja s visokim dohotkom, gornjim srednjim dohotkom i nižim srednjim dohotkom. Mjere u podršci poslovnoj regulaciji je primijenilo 14% zemalja, a podršku i subvencije za potrošačku regulaciju malo više, odnosno 15%. Jednak postotak zemalja je osmislilo mjere za dugoročna ulaganja i regulaciju, dok se samo desetina (10%) zemalja odlučilo za smanjenje prepreka i olakšavanje putovanja. Regresijska analiza rezultata pokazala je kako mjere u području marketinga i promocije imaju najznačajniju povezanost s rastom broja međunarodnih turističkih dolazaka. UNWTO napominje kako je broj opažanja relativno nizak te da su stope odgovora u anketama o političkim mjerama općenito niske pa ove rezultate ipak treba tumačiti s oprezom.²⁶

²⁶ World Tourism Organization and International Labour Organization (2013), Economic Crisis, International Tourism Decline and its Impact on the Poor, UNWTO, Madrid. Dostupno na: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@sector/documents/publication/wcms_214576.pdf (pristupljeno 08.03.2024.)

4. OTPORNOST – ODGOVOR NA KRIZE

4.1. Koncept otpornosti

Posljednjih nekoliko desetljeća, otpornost je postala ključna tema u raspravama o stabilnosti složenih sustava u mnogim znanstvenim disciplinama. Kako navode autori Holling i Gunderson (2002) otpornost određuje koliko je neki sustav ranjiv na neočekivane probleme i iznenađenja koja mogu premašiti ili prekinuti njihovu kontrolu. Koncept otpornosti postoji već dugo u različitim disciplinama poput ekologije, fizike, inženjeringa, gdje je obično korišten za opisivanje sposobnosti pojedinih sustava da izdrže različite poremećaje i oporave se od njih. Njihovi pristupi ovom konceptu razlikuju se prema učincima poremećaja koji se mogu dogoditi (Fiksel, 2006).

Riječ je o konceptu koji je usmjeren prema budućnosti te zbog toga postaje sve popularniji i u društvenim znanostima te javnom i poslovnom kreiranju politika. Kada se pojam otpornosti primjeni na društveni svijet, podrazumijeva se da su nesigurnost, promjenjivost okoliša i neočekivani događaji dio stvarnosti za koje treba spreman i naučiti živjeti s njima (Folke, 2006). Unutar psiholoških i organizacijskih znanosti, pojam otpornosti se koristi za pojedince i organizacije kod proučavanja njihove sposobnosti suočavanja s izazovima i promjenama. Isti autor navodi kako otpornost dobiva posebnu dimenziju uključivanjem njenih društvenih aspekata poput inovacije i učenja. Autor Folke (2006) u istom radu navodi i kako su elementi dio adaptivnog kapaciteta pojedinaca, ali i zajednica i mjesta kod suočavanja s promjenama i izazovima. Prema tome, otporniji sustavi su karakterizirani svojom sposobnošću da opstanu, prilagode se i napreduju suočeni s brojnim nesigurnostima i poremećajima.

Definicija otpornosti mijenja se i evoluirala ovisno o područjima znanosti koja se njome bave, od početaka u psihologiji i ekologiji pa sve do društvenih znanosti. Različita upotreba i primjena otpornosti kroz discipline samo je povećala nesigurnosti u njenom preciznom definiranju. Zbog toga se stvara nejasnoća o tome je li otpornost karakteristika, proces ili ishod ili je možda kombinacija svega navedenog.

Ideja otpornosti, prema svom latinskom korijenu (lat. *resilire*) znači odskočiti ili povratiti se. Tako je došlo do tumačenja otpornosti kao sposobnosti nekog sustava da se oporavi vrati u svoj osnovni položaj nakon određenog poremećaja ili smetnje. Sustav koji je otporniji na šokove brže se vraća u svoje "ravnotežno" stanje u odnosu na sustav koji, suočen s istim šokom, pokazuje značajniju reakciju i kojem je potrebno više vremena za povrataka u stanje prije šoka.

Tek nedavno je koncept otpornosti počeo dobivati značajnu pažnju u ekonomiji te postao predmetom istraživanja ekonomskih geografa i regionalnih analitičara. Početak rasprava o regionalnoj ekonomskoj otpornosti u ekonomskoj geografiji i regionalnim studijama vezuje se uz globalnu krizu 2008. godine. Kriza je zahvatila veći dio svijeta, a mjere koje su države implementirale kako bi obnovile javne financije nakon krize, stavile su naglasak na otpornost regionalnih ekonomija na takve događaje. Iako se početak primjene pojma otpornosti u ovom kontekstu asocira s gospodarskom krizom, valja napomenuti da su brojni radovi i istraživanja o ovoj problematici postojali i prije. U jednoj od takvih rasprava, autori Reggiani, de Graff i Nijkamp (2002) tvrdili su kako bi otpornost mogla biti ključna za razumijevanje dinamike prostornih ekonomskih sustava, u kontekstu njihovih reakcija na neočekivane promjene.

Martin (2012) navodi kako se već i krajem 20. stoljeća razvila literatura oko proučavanja dinamike regionalnih poslovnih ciklusa – kako regije reagiraju na recesije i zašto različito reagiraju.

U potrebi za razumijevanjem i poboljšanjem sposobnosti regija da se oporave od ekonomskih šokova i napreduju, otpornost se pojavila kao vrhunski koncept i automatski razvila opsežnu privlačnost (Hill et al., 2012). Učinci sve učestalijih kriza i katastrofa diljem svijeta, kao i COVID-19 pandemija, dodatno su istaknuli važnost otpornosti u prevladavanju ovih, ali i svih budućih poremećaja. Smatra se kako prethodno iskustvo kriza može organizacijama i destinacijama omogućiti bolju pripremu i reakciju na buduće krize i izazove.

Iako je već sada literatura o regionalnoj ekonomskoj otpornosti vrlo opširna, još uvijek nije razvijen jedinstven pristup za njeno precizno definiranje. Posljedično, u literaturi postoje brojne različite interpretacije definicije regionalne otpornosti. Jedan od razloga tome je što postoje različita mišljenja o samom značenju pojma regionalne ili lokalne otpornosti te njenom mjerenju. Nedostatak jedinstvene definicije odražava i različito korištenje i interpretiranje pojma otpornosti u društvenim, ali i prirodnim i fizičkim znanostima. Primjena koncepta koji je osmišljen za analizu dinamike jednog tipa sustava, npr. ekosustava, na analizu potpuno drugačijeg tipa sustava, poput regionalnih ekonomija, predstavlja velik izazov (Martin, 2012). S obzirom na to da je primjena koncepta otpornosti jako raznovrsna i ovisi o mnogim čimbenicima (disciplina, vrijeme, lokacija i slično), Fabri i Zeghni (2019) zaključuju kako raznolikost definicije otpornosti nije sporna, već bi prioritet trebao biti način na koji se otpornost koristi (ishod, proces, svojstvo).

Hill et al. (2008) tumače otpornost kao sposobnost regije da se uspješno oporavi od šokova u svojoj ekonomiji koji je ili izbacuju s njenog puta rasta ili imaju potencijal da je izbace s njenog puta rasta.

Palekiene et al. (2012) ističu kako je regija sustav koji sačinjava velik broj različitih komponenti u različitim odnosima te kako regionalna otpornost postaje ključna za dugoročni razvoj. Definišu regionalnu otpornost kao „sposobnost regije za izdržati i oporavi se od šoka kako bi održala svoj put rasta blizu potencijala ili, ako je potrebno, reorganizirala svoju strukturu i prešla na novi put rasta“.

Cellini i Cuccia (2019) napominju da je ekonomska otpornost višeznačan koncept koji uključuje sposobnost subjekata (gradovi, regije, zemlje ili sektora) da se odupru utjecaju negativnog šoka i sposobnost da se oporave od negativnih posljedica šoka. Također naglašavaju kako oporavak može biti povratak na razine rasta prije krize, ali i sposobnost pronalaženja nekih novih, boljih puteva rasta.

Pri modeliranju otpornosti složenijih sustava kao što su regionalne ekonomije, potrebno je odgovoriti na tri ključna pitanja: otpornost "na što?", otpornost "čega"? te otpornost "u kojem vremenskom okviru"? (Faggian et al., 2018; Hall et al. 2017).

Odgovor na pitanje "otpornost na što?" odnosi se na šok, odnosno neki vanjski stresor koji određuje granice analize. Ovdje ubrajamo različite događaje od prirodnih katastrofa, zdravstvenih i ekonomskih kriza, terorističkih napada i slično (Faggian et al., 2018). Važno je definirati prirodu šoka, ali i granice koje određuju što se sve smatra šokom, a to može biti i minimalna promjena ključnih varijabli te minimalno trajanje određenih negativnih utjecaja. Petrić et al. (2020) objašnjavaju kako odgovor na ovo pitanje otpornosti treba razmotriti u kontekstu bilo kojeg potencijalnog šoka koji bi se mogao dogoditi ili koji se već dogodio.

Pitanje "otpornost čega?" sadrži dva aspekta. Prvi se odnosi na izbor pokazatelja, odnosno indikatora kojima će se mjeriti otpornost, a drugi aspekt podrazumijeva pitanje geografskog područja, točnije socio-ekonomskog sustava koji će se analizirati (Faggian et al., 2018). Analizirati se može cijela država, ali i regije i organizacije, jer ne postoji univerzalna metoda za mjerenje otpornosti. Analiziranje ekonomske strukture i ekonomskih pokazatelja poput BDP-a i nezaposlenosti često se koristi kod mjerenja kratkoročnih pokazatelja otpornosti, poput otpora i oporavka.

Treće pitanje "otpornost u kojem vremenskom okviru?" odnosi se na definiranje perioda za analizu kako bi se razumjela veza između kratkoročne i dugoročne otpornosti. Faggian i drugi autori u istom radu navode kako temeljni nedostatak znanja kod istraživanja otpornosti proizlazi iz sveobuhvatnog modeliranja veza i kompromisa među različitim vrstama i dimenzijama otpornosti.

S obzirom na sve navedeno, nameće se pitanje zašto se neke regije/države bolje suočavaju sa šokovima od ostalih te zašto se njihove ekonomije brže oporavljaju. Krize i katastrofe su geografski neravnomjerne

pojave, a postoje dokazi da teški šokovi i poremećaji imaju negativan utjecaj na dugoročnu stopu rasta regija. Način na koji regije reagiraju na takve šokove utječe na razvoj njihovih regionalnih obrazaca rasta, a proučavanje razlika u tim reakcijama može pomoći u razumijevanju dugoročnih razlika u ekonomskoj uspješnosti regija. Prema tome, sposobnost regija i destinacija, ali i firmi i pojedinaca da se prilagode šokovima tijekom vremena može se smatrati ključnim izvorom ekonomske otpornosti, a time i konkurentnosti.

4.2. Vrste otpornosti

Za potrebe istraživanja ekonomske otpornosti, korisno je i razumjeti različite vrste otpornosti. Svaka vrsta ili koncept otpornosti ima svoje karakteristike i primjene koje mogu pružiti uvid u metode jačanja otpornosti regija i destinacija. Kao što je već spomenuto, početna objašnjenja koncepta otpornosti potječu iz ekologije i inženjerstva te se oni smatraju osnovnima. Definiranje otpornosti regionalnog ekonomskog sustava također se temelji na inženjerskoj tradiciji i ekologiji. Koncepti su kasnije prošireni i prilagođeni brojnim disciplinama u kojima se pojam otpornosti počeo koristiti. Međutim i ekološka i inženjerska interpretacija otpornosti koriste se u kontekstima za razumijevanje sposobnosti raznolikih sustava, poput digitalnih, turističkih, socijalnih, infrastrukturnih i slično, za oporavak od šokova.

Otpornost se iz perspektive inženjerstva definira kao sposobnost sustava da se, nakon vanjskog stresora ili šoka, vrati u stanje prije šoka, tj. svoje "ravnotežno" stanje. To može biti vrijeme koje je potrebno određenoj varijabli da dostigne razinu na kojoj je bila prije poremećaja (Holling, 1973). Fokus je na otpornosti na šokove i stabilnosti koja je blizu ravnotežnom stanju. Ova definicija, s naglaskom na stabilnost sustava blizu ravnoteže slaže se s idejom samokorigirajućih sila u ekonomiji. Prema ovoj perspektivi, svaki šok koji pomakne ekonomiju iz ravnotežnog stanja pokreće kompenzacijske prilagodbe koje vraćaju stanje u ravnotežu. Time se pretpostavlja da će se ekonomija svakako prije ili kasnije vratiti u ravnotežu (Martin, 2012). Izvedba regionalne otpornosti predstavljena je najvišom brzinom povratka u ravnotežu. Isti autor navodi kako i ekonomija, za razliku od ekoloških ili fizičkih sustava, ne mora biti u ravnoteži, ali se može karakterizirati prepoznatljivim trendom ili putem rasta.

Ekološki koncept otpornosti odnosi se na sposobnost sustava da apsorbira poremećaje i reorganizira se dok prolazi kroz promjene kako bi zadržao istu funkciju, strukturu, identitet i povratne informacije (Walker et al., 2004). Ovaj koncept obično se koristi za analiziranje otpornosti bioloških sustava pa je njegova primjena ograničena u kontekstu turizma, ali pomaže destinacijama u očuvanju prirodnih resursa i zaštićenih područja. Mjeri se opsegom poremećaja ili promjene koji može biti apsorbiran prije nego se sustav

destabilizira i promjeni oblik ili funkciju. Što je veći šok koji sustav može apsorbirati, to je sustav otporniji. Prema ekološkoj perspektivi otpornost sustava se održava setom međusobno podržavajućih struktura koji mogu tolerirati poremećaj bez reorganizacije u sustav s drugačijim setom struktura. Martin (2012) navodi da, ako kod sustava koje karakteriziraju višestruke domene stabilnosti šok nadmaši njihovu sposobnost prilagode, oni mogu prijeći u novo stabilno stanje.

Prema tome, ekološka otpornost ipak uvažava mogućnost prilagode i prelaska u drugačiju ravnotežu, dok inženjerski koncept naglašava otpornost kao sposobnost vraćanja u svoje početno stanje. Martin i Sunley (2014) tvrde kako ove definicije ne određuju koliko je zapravo reorganizacije i prilagodbe dopušteno da bi se sustav smatrao istim, tj. da ima istu strukturu i identitet. U ovakvim definicijama postoji određena nejasnoća i o tome što točno čini otpornost. Što u slučaju da sustav pod utjecajem šoka promijeni svoju konfiguraciju i prebaci se u novo stanje koje je superiornije u odnosu na ono prije šoka?

Ova pitanja stvorila su prostor za novi koncept koji se naziva adaptivna otpornost. Definira se kao „sposobnost sustava da izdrži tržišne ili okolišne šokove kroz reakciju reorganizaciju oblika i/ili funkcije kako bi se minimizirao utjecaj destabilizirajućeg šoka (Martin, 2012). Ovaj koncept još se naziva i revolucijska otpornost, a njegova interpretacija proizlazi iz teorije složenih adaptivnih sustava. Martin i Sunley (2007) objašnjavaju kako adaptivne sustave karakterizira samoorganizirajuće ponašanje i adaptivna sposobnost koja omogućuje prilagodbu unutarnje strukture kao odgovor na vanjske šokove ili neke unutarnje mehanizme, zahvaljujući koevolucijskim interakcijama među njihovim komponentama.

Prethodno se za otpornost neke regije podrazumijevao bilo koji način opstanka kroz krize i katastrofe, a danas se to sve više sagledava kroz adaptivne kapacitete regije. Unutar ove perspektive, regionalna ekonomska otpornost je višestruki proces koji se može promatrati kao sposobnost regionalne ekonomije da prilagodi svoju strukturu, funkciju i organizaciju kako bi se oporavila od šoka i održala ili čak poboljšala svoj originalni put rasta kroz vrijeme. Naprimjer, nakon značajnih kriza, manje efikasne i zastarjele aktivnosti mogu biti uklonjene, čime se otvaraju prilike za razvoj novih aktivnosti i sektora.

4.3. Turizam i otpornost

Turizam je kao složena međusektorska industrija izrazito osjetljiv na vanjske šokove, a turističke destinacije često su izložene različitim nepredvidljivim i nepredviđenim događajima. Krize i katastrofe mogu imati negativne utjecaje na sve sudionike u turizmu, kao i turističku infrastrukturu i atrakcije, što ostavlja posljedice na funkcioniranje turizma i njegov daljnji razvoj. Kao odgovor na sve veći broj nesigurnosti i kriza u turizmu, otpornost je razvijena kao ključni koncept za suočavanje s ovim izazovima i njihovim učincima.

Cilj ovog rada nije analizirati samu otpornost destinacija, već razumjeti kako turizam može direktno doprinijeti ekonomskom oporavku i jačanju ekonomske otpornosti država ili regija.

Pandemija COVID-19 pokazala je koliko je turizam zapravo ranjiv na krize, ali je poslužila kao polazna točka za razvoj i implementaciju dugoročnih koncepata temeljenih na otpornosti, za suočavanje s potencijalnim budućim kriznim događajima. Turizam, unatoč svojoj ranjivosti, može imati ključnu ulogu u ekonomskoj obnovi destinacije, omogućujući generiranje prihoda, stvaranje radnih mjesta, privlačenje investicija i slično, čime u velikoj mjeri doprinosi ekonomskoj otpornosti države ili regije.

Istraživanja o otpornosti unutar turizma uglavnom su se bavila posljedicama kriznih događaja i katastrofa na razvoj turizma, a u posljednjih nekoliko godina sve se veći naglasak stavlja na važnost planiranja i pripreme za potencijalne katastrofe (Hall i Prayag, 2021). Važnost procjene i planiranja otpornosti ističu i Luthe i Wyss (2014) zbog sve složenijih promjena i njihovih međusobnih veza u globaliziranom svijetu, čime stvaraju pritisak na turizam da odgovori i prilagodi se raznim faktorima. Fang et al. (2020) razlikuju karakteristike planirane otpornosti koja se odnosi na aktivnosti u periodu prije katastrofe ili krize te adaptivne otpornosti koja pretpostavlja aktivnosti tijekom krize i nakon nje. Planiranje otpornosti pomaže u ublažavanju utjecaja krize na turizam te istovremeno osigurava da turizam može brže doprinijeti ekonomskom oporavku destinacije, čime se povećava i njena sposobnost da se nosi s kriznim situacijama.

Unatoč tome što ne postoji univerzalna definicija otpornosti u turizmu, ovaj koncept postao je ključan u turističkoj terminologiji. Koristi se za opisivanje sposobnosti različitih komponenti u turističkom sustavu (destinacije, sektori, organizacije, pojedinci, itd.) da učinkovito reagiraju i odgovore na promjene.

UN definira otpornost destinacije kao „ukupnu sposobnost ljudi u turističkoj destinaciji (npr. pružatelji usluga, institucije, organizacije) da se nose s različitim rizicima, dok održavaju prihvatljiv nivo funkcioniranja turističkog sustava bez ugrožavanja dugoročnih izgleda za održivi razvoj. Suočavanje s postojećim i novim rizicima uključuje sposobnost procjene, planiranja i djelovanja kako bi se pripremili za, spriječili, prilagodili i odgovorili na različite izvore rizika“ (UN HABITAT, 2018).

Njemački odbor za prevenciju katastrofa razlikuje dvije perspektive otpornosti koje nazivaju generička i specifična otpornost. Generička otpornost odnosi se na opće ili zajedničke aspekte koji nisu ovisni o

specifičnostima destinacije te su univerzalno primjenjivi. Uključuju principe iz različitih disciplina i međunarodnih okvira za jačanje otpornosti.²⁷

Naravno, svaka turistička destinacija je specifična i jedinstvena prema svojim karakteristikama i resursima uz različitu infrastrukturu i društveno-ekonomske uvjete. Zbog tih razlika, razvijen je koncept specifične otpornosti destinacije koji nije jedinstven i zahtjeva prilagođen pristup kontekstu svake destinacije. Kompletan proces mora biti fleksibilan i dinamičan te omogućiti analizu otpornosti prilagođenu destinaciji.

Specifična otpornost uključuje analizu rizika i upravljanje rizicima koje podrazumijeva sprječavanje novih rizika (označavanje staza, pojačanje obale i slično) te smanjenje postojećih rizika (hitni fondovi, evakuacijski putevi i slično).²⁸ Ove analize bi trebale sprovodit destinacijske menadžment organizacije, vladine organizacije ili akademske institucije koje se bave upravljanjem turizmom.

Provođenje detaljne analize rizika omogućava menadžmentu da učinkovitije pripreme i isplaniraju kako bi se prilagodili i odgovorili na opasnosti koje predstavljaju rizik za turizam u destinaciji. Iako menadžment ima posebnu ulogu u implementiranju otpornosti, s obzirom na to da donosi ključne odluke i strategiju, otpornost bi trebala uključivati sve aktere na različitim razinama u destinaciji te njihovu lokalnu stručnost i znanje. Prayag (2017) navodi kako je jedno od bitnijih saznanja iz istraživanja otpornosti turizma u kontekstu kriza i katastrofa da se uvidi na individualnoj razini te razini tvrtki moraju sagledati u kontekstu njihove pozicije unutar turističkog sustava te sistematskih utjecaja vanjskih šokova. Iako će otpornost cijelog turističkog sustava ovisiti o otpornosti njegovih dijelova i podsustava (pojedinaca, organizacija, poduzeća i slično) treba uvažiti njihov način funkcioniranja unutar šireg sustava i odnose među njima. Uspostavljanje učinkovitih komunikacijskih kanala te neprestana suradnja i koordinacija među svim akterima neophodan je dio procesa izgradnje ukupne otpornosti destinacije. Stotten et al. (2021) tvrde kako međusobno djelovanje različitih oblika kapitala također oblikuje otpornost te kako ona ovisi o interakciji socijalnog, ekonomskog, prirodnog, političkog i kulturnog kapitala.

Lew (2014) napominje kako se istraživanja o otpornosti turizma često fokusiraju na kretanje broja međunarodnih turističkih dolazaka i ekonomski oporavak destinacija i zajednica. Uz broj turističkih dolazaka, najčešće se koristi pokazatelj broja turističkih noćenja u destinaciji kao i pokazatelj ukupne turističke potrošnje. Upravo analiza turističke potrošnje i ostalih pokazatelja, omogućava stvarnu procjenu

²⁷ Njemački odbor za prevenciju katastrofa: Resilience Analysis Guideline for Tourism Destinations, dostupno na: https://dkkv.org/wp-content/uploads/2022/11/DKKV_Futouris_Resilience_Guideline.pdf

²⁸ Ibidem

ekonomskih varijabli te bolje razumijevanje uloge turizma u poticanju ekonomske otpornosti destinacije. Istraživanja o otpornosti i oporavku turističkih pokazatelja pokazuju kako turizam može djelovati kao katalizator za ekonomski oporavak destinacije. Turizam generira značajne prihode za destinacije i doprinosi cjelokupnom ekonomskom razvoju i oporavku brojnih zemalja, a najviše onih koje ovise o turizmu. Sektor turizma integriran je i s drugim industrijama unutar nacionalne ekonomije pa postoji snažna povezanost između turističkog razvoja i općenitog gospodarskog rasta, zbog čega se sve više naglašava važnost povratka turističke aktivnosti i za ekonomsku i demografsku otpornost destinacije.

Turizam se tako zbog svojih ekonomskih i socio-kulturnih učinaka doživljava kao ključni pokretač oporavka u različitim situacijama krize. Omogućava generiranje prihoda, potiče investicije u javnu i privatnu infrastrukturu te stvara radna mjesta, što ima velik značaj za zajednicu koja se suočava i oporavlja od različitih izazova. Srodna perspektiva istražuje kako turizam može doprinijeti ekonomskoj i demografskoj otpornosti te ubrzati oporavak destinacije od kriznog događaja. Cheng i Zhang (2020) analizirali su turizam nakon potresa u Kini te zaključili kako razvoj turizma značajno doprinosi u obnovi infrastrukture u destinaciji, generiranju radnih mjesta te povećanju prihoda i investicija. Romao (2020) je kroz istraživanje pametne specijalizacije u turističkom sektoru otkrio kako turistička potražnja ima pozitivan utjecaj na otpornosti i rast regije u razdoblju nakon šokova.

Ovakva istraživanja potvrđuju doprinos turizma otpornosti destinacije, ali i pokazuju raznolike pristupe i metode u mjerenju doprinosa turizma ekonomskom oporavku zemalja. Iako se u literaturi često naglašava otpornost destinacija, cilj ovog istraživanja nije analiza same otpornosti destinacija, već razumijevanje kako turizam može doprinijeti ekonomskom oporavku i jačanju ekonomske otpornosti država ili regija. Budući da na ekonomski oporavak utječe velik broj faktora, preporučuje se korištenje panel analize kako bi se u obzir mogli uzeti i utjecaji mnogobrojnih ekonomskih, društvenih i političkih čimbenika (kontrolnih varijabli) na oporavak destinacija kroz vrijeme, kao što je napravljeno u ovom diplomskom radu.

Lew i Cheer (2018) ističu kako turizam u poticanju ekonomske otpornosti često ima negativne utjecaje na društvenu i ekološku održivost destinacije te kako je potreban veći naglasak na neekonomske imperitive. Istraživanje otpornosti zahtijeva holistički pristup kako bi se bolje razumjeli različiti aspekti i dimenzije otpornosti što može rezultirati poboljšanjem strategija, upravljanja i održivog razvoja destinacija na duži rok (Hall et al., 2018).

5. EMPIRIJSKI DIO ISTRAŽIVANJA

5.1. Odabir uzorka istraživanja

Uzorak istraživanja u ovom radu uključuje 27 zemalja članica Europske Unije (EU), identificiranih u tablici pomoću jedinstvenih ID oznaka. Ovaj uzorak omogućuje proučavanje utjecaja turizma na ekonomsku otpornost država članica Europske Unije u razdoblju nakon značajnih kriza, u ovom slučaju financijske krize 2008. godine.

Odabir ovih 27 zemalja članica EU-a temelji se na njihovom članstvu u EU te njihovim različitim ekonomskim, institucionalnim i demografskim karakteristikama, koje omogućuju raznovrsne uvide u dinamiku ekonomskog oporavka kroz turizam. Europska Unija predstavlja jedinstven okvir za istraživanje jer se radi o državama koje su međusobno povezane kroz zajednički tržišni i politički okvir, ali imaju različite razine ekonomskog razvoja i strukture turističke industrije.

U prvom koraku analize dodjeljuju se identifikacijske oznake zemalja.

Tablica 5

ID oznake za zemlje

zemlja	ID
Austria	1
Belgium	2
Bulgaria	3
Croatia	4
Cyprus	5
Czechia	6
Denmark	7
Estonia	8
Finland	9
France	10
Germany	11
Greece	12
Hungary	13

Ireland	14
Italy	15
Latvia	16
Lithuania	17
Luxembourg	18
Malta	19
Netherlands	20
Poland	21
Portugal	22
Romania	23
Slovak Republic	24
Slovenia	25
Spain	26
Sweden	27

Izvor: Izrada autora

Ovaj odabir uzorka istraživanja je korišten u nekoliko sličnih istraživanja koja su analizirala ulogu turizma u ekonomskoj otpornosti europskih regija. Na primjer Muštra et al. (2023) u svom radu istražuju ulogu turističke potražnje i kulturne svjetske baštine u regionalnoj ekonomskoj otpornosti među zemljama Europske Unije. Autori su koristili uzorak zemalja članica EU kako bi pokazali važnost kulturne baštine i turističke potražnje u očuvanju ekonomske aktivnosti tijekom kriza. Romao (2020) u svom rad koristi sličan uzorak te se fokusira na ulogu turizma i pametne specijalizacije u rastu i otpornosti europskih regija. Ovo istraživanje također koristi uzorak država članica EU i regionalnu razinu podataka kako bi analizirao otpornost na ekonomske šokove poput financijske krize 2008. godine.

Za potrebe verifikacije hipoteze 2, zemlje u uzorku su grupirane prema vremenu ulaska u EU. To omogućuje analizu kako je vrijeme pristupanja EU utjecalo na sposobnost država da iskoriste turizam kao mehanizam za ekonomski oporavak. "Stare" članice odnose se na sve države članice koje su se učlanile prije 2004. godine, dok se "nove" članice odnose na sve države članice koje su se priključile nakon 2004. godine.

5.2. Obrazloženje varijabli i konceptualnog modela istraživanja

Kako je prethodno navedeno, kao zavisna varijabla u ovom istraživanju korišten je BDP per capita. Ova varijabla, koja predstavlja godišnju postotnu stopu rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP) po stanovniku, koristi se kao osnovni pokazatelj ekonomske aktivnosti i rasta u mnogim ekonomskim studijama. Primjerice, Scarlett (2021) koristi ovaj pokazatelj u svom radu kako bi istražio utjecaj turizma na ekonomski rast i ostale makroekonomske varijable na uzorku od 46 zemalja. Također, Šimundić et al. (2016) koriste isti pokazatelj za prikaz gospodarskog rasta u državama prilikom istraživanja utjecaja međunarodnog turizma na ekonomski razvoj zemalja Latinske Amerike i Kariba (LAC). Muštra etl. (2023) koriste pokazatelj BDP-a po stanovniku izraženog u standardima kupovne moći kako bi istražili ulogu turističke potražnje i kulturnih svjetskih baština na regionalnu ekonomsku otpornost zemalja Europske Unije. S obzirom na široku upotrebu ovog pokazatelja u literaturi i njegovu sposobnost da precizno prikaže dinamiku ekonomske aktivnosti, korišten je i u ovom istraživanju.

Rast dolazaka turista po stanovniku korišten je kao nezavisna varijabla jer predstavlja pokazatelj turističke potražnje koji se najčešće koristi u istraživanjima (Yang et al., 2019). Dok su i pokazatelji prosječnog broja noćenja te prihoda od turizma itekako relevantni, dolasci turista po stanovniku pružaju jasnu sliku turističkog prometa i često su korišteni u ekonomskim istraživanjima. Primjerice, Šimundić, et al. (2016) u svojem radu o utjecaju međunarodnog turizma na ekonomski razvoj u zemljama Latinske Amerike i Kariba, kao i Lee i Chang (2007) koji su istraživali odnose turizma i ekonomskog rasta za države članice OECD-a, koriste ovaj pokazatelj za mjerenje utjecaja turizma na gospodarski rast. Također, Albaladejo et al. (2023) analiziraju odnos razvoja turizma i ekonomije za 144 države koristeći isti pokazatelj.

Kako bi model bio potpun i kako bi se osiguralo da rezultati budu nepristrani, definirane su i kontrolne varijable. Ljudski kapital je prikazan kao udio osoba s tercijskim obrazovanjem, što čini temelj za stvaranje novih znanja i tržišnih prilika te ga razni istraživači prepoznaju kao ključni čimbenik za bolju otpornost na ekonomske šokove (Kuliš & Šimundić, 2022; Muštra et al., 2023). Institucije imaju bitnu ulogu u ekonomskoj otpornosti država te kvaliteta vlade može utjecati na njihovu sposobnost u ublažavanju intenziteta krize (OECD, 2017; Petrić et al., 2021). Veličina populacije može ukazivati na prisutnost urbanizacijskih ekonomija, gdje veće koncentracije stanovništva omogućuju brži razvoj tržišta rada i infrastrukture (Faggian et al., 2018). Otvorenost trgovine predstavlja mjeru integracije zemlje u globalnu ekonomiju, što može dovesti do novih tržišnih prilika ili prevelikoj ovisnosti o vanjskoj trgovini (Kuliš & Šimundić, 2022; Wang & Wei, 2021). Investicije u fiksni kapital predstavljaju udio dodane vrijednosti koji

se ulaže u daljnji rast i razvoj gospodarstva što osigurava dugoročni razvoj i doprinosi otpornosti gospodarstva (Šimundić et al., 2016).

Tablica 6

Prikaz varijabli korištenih u istraživanju

NAZIV VARIJABLE	SKRAĆENI NAZIV/KOD	VRSTA VARIJABLE	OČEKIVANI SMJER KRETANJA
BDP per capita	bdp	zavisna	
Turistički dolasci po stanovniku	dolas	nezavisna	Pozitivan /(rastući)
Ljudski kapital	scho	kontrolna	pozitivan /(rastući)
Kvaliteta rada vlade	Vlada	kontrolna	pozitivan /(rastući)
Populacija	pop	kontrolna	pozitivan /(rastući)
Otvorenost trgovine	exim	kontrolna	pozitivan /(rastući)
Investicije	invest	kontrolna	pozitivan/(rastući)
Članstvo u EU	EU	nezavisna	pozitivan /(rastući)

Izvor: Izrada autora

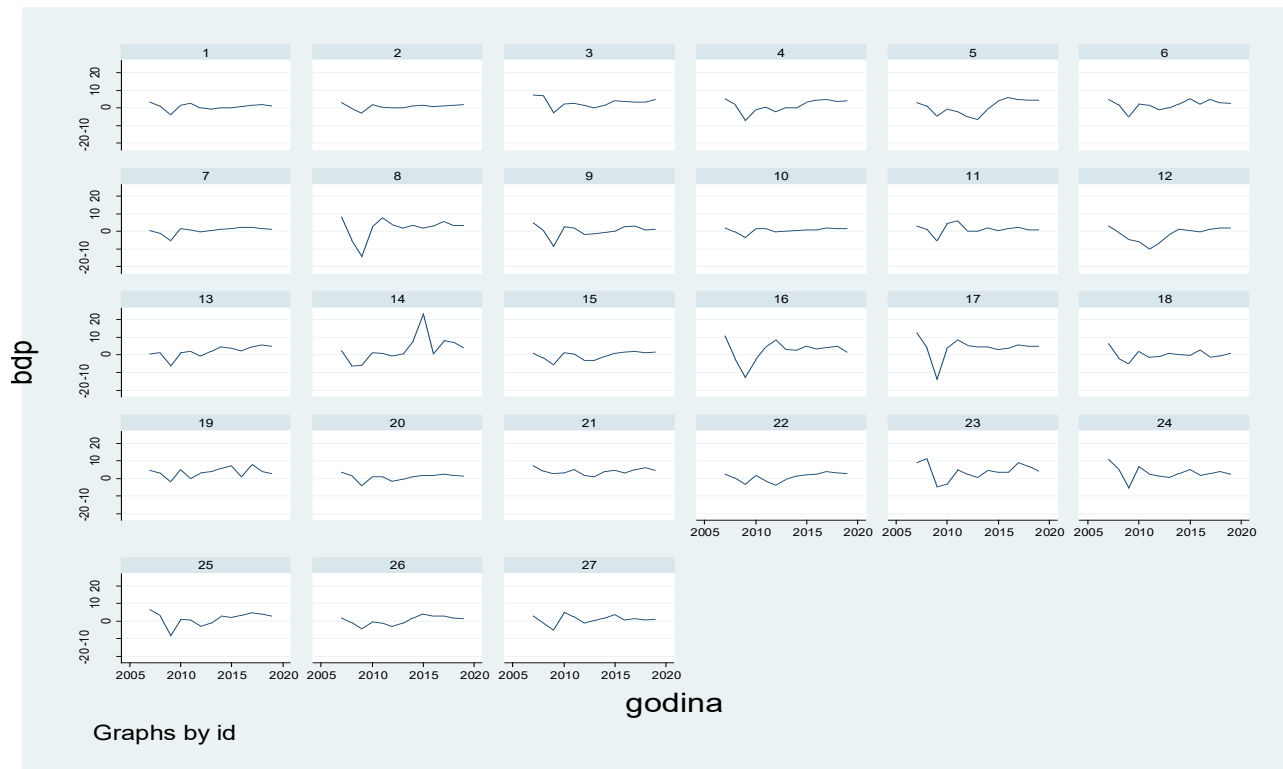
Prosječan rast BDP-a po stanovniku (bdp) je 1,55%, te se kretao u rasponu od -14,46% do 23,30%. Standardna devijacija među zemljama je 1,43 postotna boda.

Variable		Mean	Std. Dev.	Min	Max	Observations
bdp	overall	1.551746	3.755186	-14.46433	23.30469	N = 351
	between		1.429779	-1.496408	3.973759	n = 27
	within		3.482419	-16.28007	21.54884	T = 13

Kretanje stope rasta BDP-a po zemljama prezentira se grafički:

Grafički prikaz 7

Kretanje stope rasta BDP-a po zemljama

Izvor: Izrada autora

Prosječna stopa rasta broja dolazaka turista po stanovniku (dolas) je 3,61% s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 9,84 postotna boda, te se kretala u rasponu od -39,95% do 121,49%.

Variable		Mean	Std. Dev.	Min	Max	Observations
dolas	overall	3.605186	9.835503	-39.95135	121.493	N = 333
	between		2.514451	-.9174221	9.699142	n = 27
	within		9.545064	-42.41836	118.1184	T-bar = 12.3333

Kao pokazatelj ljudskog kapitala (scho) se koristi varijabla bruto koeficijent upisa, koji se definira kao omjer ukupnog broja upisanih studenata u tercijarno obrazovanje, bez obzira na dob, u odnosu na populaciju dobne skupine koja službeno odgovara razini tercijarnog obrazovanja. Srednjoškolsko obrazovanje dovršava pružanje osnovnog obrazovanja koje je započelo na primarnoj razini i ima za cilj postavljanje temelja za cjeloživotno učenje i ljudski razvoj, nudeći nastavu koja je više usmjerena na predmete ili vještine uz korištenje specijaliziranih nastavnika. U prosjeku je bilježio vrijednost 109,17, te se kretao u rasponu od 84,26 do 164,08.

Kao pokazatelj kvalitete rada vlade (vlada) se koristi varijabla "Regulatory Quality" iz Worldwide Governance Indicators (WGI), koja mjeri percepciju sposobnosti vlade da formuliра i provede razumne

politike i propise koji dopuštaju i promiču razvoj privatnog sektora (Kafumann et al., 2010). Procjena daje ocjenu zemlje na agregatnom pokazatelju, u jedinicama standardne normalne distribucije, tj. u rasponu od približno -2,5 do 2,5. U prosjeku je zabilježena vrijednost od 1,69, te se kretala u rasponu od 0,14 do 2,04.

Kao pokazatelj populacije (pop) se koristi varijabla broja stanovnika u milijunima (pop), te je utvrđena prosječna vrijednost 16,41 milijun, dok se kretala u rasponu od 0,41 milijun stanovnika do 83,09 milijuna stanovnika.

Otvorenost trgovine (exim) se koristi varijabla Izvoz roba i usluga koja predstavlja vrijednost svih dobara i drugih tržišnih usluga koje se pružaju ostatku svijeta. Uključuju vrijednost robe, tereta, osiguranja, prijevoza, putovanja, tantijema, licencnih naknada i drugih usluga, kao što su komunikacijske, građevinske, financijske, informacijske, poslovne, osobne i državne usluge. Isključuju naknade zaposlenicima i prihode od ulaganja (ranije zvane faktorske usluge) i transferna plaćanja. Prosječna utvrđena vrijednost je 64,69% BDP-a zemlje s odstupanjem u rasponu od 18,98% BDP-a do 206,41% BDP-a.

Kapitalne investicije (capit) su bruto investicije u fiksni kapital (prije bruto domaća fiksna ulaganja) uključuju poboljšanja zemljišta (ograde, jarke, odvođe i tako dalje); kupnja postrojenja, strojeva i opreme; i izgradnja cesta, željeznica i slično, uključujući škole, urede, bolnice, privatne stambene zgrade te komercijalne i industrijske zgrade. Prema SNA-u iz 1993., neto stjecanje dragocjenosti također se smatra stvaranjem kapitala, te je utvrđena prosječna razina od 21,66% BDP-a, te se kretala u rasponu od 10,69% BDP-a do 54,27% BDP-a.

Variable		Mean	Std. Dev.	Min	Max	Observations
scho	overall	109.1736	15.66995	84.26036	164.0798	N = 344
	between		14.26068	93.33095	160.0418	n = 27
	within		6.824218	86.02435	142.6096	T-bar = 12.7407
vlada	overall	1.168245	.4429855	.1352889	2.039989	N = 351
	between		.4330867	.3883092	1.825494	n = 27
	within		.1228936	.7733551	1.53245	T = 13
pop	overall	16.40974	21.5961	.406724	83.09296	N = 351
	between		21.97318	.4382315	81.77505	n = 27
	within		.353272	14.56983	17.93609	T = 13
exim	overall	64.68823	36.04575	18.98219	206.4117	N = 351
	between		35.93068	28.26341	178.5514	n = 27
	within		7.248841	34.06194	92.54851	T = 13
capit	overall	21.65904	4.401295	10.68743	54.27419	N = 351
	between		2.8841	14.60121	26.73825	n = 27
	within		3.367276	11.92894	49.51339	T = 13

U radu se formira teorijski model:

$$bdp_{it} = \beta_0 + \beta_1dolas_{it} + \beta_2scho_{it} + \beta_3vlada_{it} + \beta_4pop_{it} + \beta_5sexim_{it} + \beta_6capit_{it}$$

Prije procjene modela se ispituje prisutnost problema multikolinearnosti. Povezanosti među nezavisnim varijablama imaju vrijednosti ispod 0,50, odnosno prisutne su slabe statistički značajne povezanosti, dok dio koeficijenata korelacije nije statistički značajan iz čega se može utvrditi da procjenitelj nema prisutnost problema multikolinearnosti.

5.3. Metodologija istraživanja

U ovom istraživanju korišten je statički panel model koji se sastoji od procjene triju različitih modela: združenog modela, modela s fiksnim efektima i modela sa slučajnim efektima. Proces procjene modela započinje s modelom sa združenim efektima, zatim se procjenjuje model s fiksnim efektima, a potom model sa slučajnim efektima. Nakon početnih procjena, potrebno je provesti dijagnostičke testove kako bi se utvrdila optimalna specifikacija modela za analizu. Metodološki pristup korišten u ovom radu temelji se na smjernicama iz nastavnih materijala autorice Škrabić Perić (2014).

Prvo, primijenjen je LM test (Lagrange Multiplier test) kako bi se procijenila prednost modela sa slučajnim efektima u odnosu na združeni model. Ako je LM test značajan, to ukazuje na to da je model sa slučajnim efektima prikladniji od združenog modela. Nakon toga, F testom se procjenjuje prikladnost modela s fiksnim efektima u usporedbi sa združenim modelom. Ako je F test značajan, to upućuje na to da model s fiksnim efektima bolje opisuje podatke od združenog modela.

Konačno, koristi se Hausmanov test za usporedbu modela sa slučajnim efektima i modela s fiksnim efektima. Hausmanov test omogućava provjeru konzistentnosti i efikasnosti procjena modela. Ako Hausmanov test odbaci nultu hipotezu, to ukazuje na prednost modela s fiksnim efektima, jer daje konzistentnije procjene parametara. U ovom istraživanju, Hausmanov test je pokazao da je model s fiksnim efektima najprikladniji za daljnju analizu, te je stoga odabran kao konačni model.

Osim osnovnih dijagnostičkih testova, nužno je provesti dodatne testove, kao što su Arellano-Bond test za serijsku korelaciju prvog i drugog reda među prvim diferencijama rezidualnih odstupanja (poznatiji pod nazivima m1 i m2) i Sarganov test za provjeru valjanosti instrumenata, posebno kada se koriste dinamički panel modeli. Ovi testovi su ključni za osiguravanje točnosti procjena i valjanosti rezultata modela.

Ovaj pristup analizi omogućava da rezultati istraživanja budu pouzdani, temeljeći se na najoptimalnijem modelu, te da se izbjegnu problemi poput multikolinearnosti i drugih potencijalnih statističkih izazova koji mogu utjecati na valjanost rezultata.

5.4. Rasprava, verifikacija varijabli i ograničenja istraživanja

Prije procjene modela ispituje se povezanost među nezavisnim varijablama. Iz korelacijske matrice se može utvrditi da su nezavisne varijable slabo povezane, odnosno veći dio ih međusobno nije povezan, zbog čega se može utvrditi da model neće imati problem multikolinearnosti budući da nisu prisutne jake povezanosti među nezavisnim varijablama.

Tablica 7

Koeficijent korelacije među nezavisnim varijablama

	dolas	scho	vlada	pop	exim	capit
dolas	1.0000					
scho	-0.1164*	1.0000				
vlada	-0.1259*	0.3936*	1.0000			
pop	-0.0434	-0.0610	-0.0094	1.0000		
exim	-0.0028	-0.0231	0.2949*	-0.4406*	1.0000	
capit	-0.0380	0.0634	0.1736*	-0.1003	-0.0260	1.0000

Izvor: Izrada autora

U radu se koriste statički panel modeli, u prvom koraku je procijenjen združeni model, zatim model s fiksnim efektom, te model sa slučajnim efektom. U sljedećoj fazi se procjenjuju dijagnostičke vrijednosti, prvo se LM testom ispituje opravdanost upotrebe modela sa slučajnim efektom u odnosu na združeni model, zatim se F testom ispituje opravdanost upotrebe modela s fiksnim efektom u odnosu na združeni model, te u konačnici Hausman testom se ispituju prednosti model s fiksnim efektom u odnosu na model sa slučajnim efektom. U ovom radu se koristi model sa fiksnim efektom budući da je na temelju rezultata F omjera, te Hausman testa utvrđena opravdanost upotrebe modela sa fiksnim efektom u odnosu na model sa slučajnim efektom, te u odnosu na združeni model.

H1: Postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti iskazane rastom BDP-a po stanovniku država članica Europske Unije nakon globalne financijske krize u razdoblju od 2007. do 2019. godine.

Nezavisna varijabla stopa rasta broja dolazaka turista po stanovniku ima statistički značajan pozitivan utjecaj na stopu rasta BDP-a po stanovniku, odnosno svakim porastom stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku se može očekivati porast stope rasta BDP-a po stanovniku u prosjeku za 0,07 postotnih bodova ($P < 0,001$).

Među kontrolnim varijablama je utvrđen statistički značajan utjecaj otvorenosti trgovine koja u prosjeku doprinosi s 0,20 postotnih bodova na stopu rasta BDP-a po stanovniku ($P < 0,001$), kao i kapitalne investicije koje u prosjeku doprinose stopi rasta BDP-a po stanovniku u prosjeku za 0,25 postotnih bodova ($P < 0,001$). Zaključci vrijede uz pretpostavku da se ostale varijable ne promijene.

Varijable ljudskog kapitala (scho), kvalitete rada vlade (vlada), te veličine populacije (pop) se nisu statistički značajno odrazile na stopu rasta BDP-a po stanovniku ($P > 0,050$).

```
Fixed-effects (within) regression      Number of obs   =      328
Group variable: id                    Number of groups =      27

R-sq:                                  Obs per group:
  within = 0.2769                       min =          5
  between = 0.1169                       avg =         12.1
  overall = 0.0384                       max =         13

corr(u_i, Xb) = -0.9781                  F(6, 295)       =      18.83
                                          Prob > F        =      0.0000
```

bdp	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
dolas	.074413	.0179557	4.14	0.000	.0390756	.1097504
scho	.0290559	.0250491	1.16	0.247	-.0202417	.0783536
vlada	-.5348408	1.467985	-0.36	0.716	-3.423892	2.35421
pop	-.2110088	.4588258	-0.46	0.646	-1.113995	.6919777
exim	.2019359	.0263778	7.66	0.000	.1500234	.2538484
capit	.2465654	.0537662	4.59	0.000	.1407515	.3523793
_cons	-15.94492	8.386324	-1.90	0.058	-32.44953	.559683
sigma_u	9.9801426					
sigma_e	2.9956978					
rho	.91734743	(fraction of variance due to u_i)				

F test that all $u_i=0$: $F(26, 295) = 3.37$ Prob > F = 0.0000

Empirijski F omjer je 3,37, dok je empirijska razina signifikantnosti $< 0,001$, odnosno može se utvrditi opravdanost upotrebe procjenitelja s fiksnim efektom. Dodatno je Hausman testom ispitana opravdanost upotrebe procjenitelja s fiksnim efektom. Empirijska razina signifikantnosti je $< 0,001$, čime je dodatno utvrđena adekvatnost upotrebe odabranog procjenitelja.

	Coefficients		(b-B) Difference	sqrt(diag(V_b-V_B)) S.E.
	(b) fe	(B) re		
dolas	.074413	.0980844	-.0236715	.
scho	.0290559	.0201401	.0089159	.0206593
vlada	-.5348408	-1.924746	1.389905	1.363278
pop	-.2110088	.0158895	-.2268983	.4586929
exim	.2019359	.0310355	.1709004	.0254396
capit	.2465654	.1937246	.0528408	.028483

b = consistent under Ho and Ha; obtained from xtreg
 B = inconsistent under Ha, efficient under Ho; obtained from xtreg

Test: Ho: difference in coefficients not systematic

chi2(6) = (b-B)' [(V_b-V_B)^(-1)] (b-B)
 = 56.12
 Prob>chi2 = 0.0000
 (V_b-V_B is not positive definite)

Hipoteza rada H1 kojom se pretpostavlja da postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti iskazane rastom BDP-a po stanovniku država članica Europske Unije nakon globalne financijske krize u razdoblju od 2007. do 2019. godine se prihvaća.

H2: Postoji značajna razlika između doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti država članica Europske Unije s obzirom na vrijeme ulaska u Europsku Uniju.

Povezanost između rasta BDP-a po stanovniku i stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku je slaba, pozitivna i statistički značajna ($r=0,288$; $P<0,001$).

Tablica 8

Koeficijent korelacije između stope rasta BDP-a po stanovniku i stope rasta broja dolazaka turista po stanovnik

		dolas
bdp	r	0,288
	P	<0,001

Izvor: Izrada autora

Ukoliko se neutralizira varijabla članstva u EU, povezanost između rasta BDP-a po stanovniku i stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku je, kako je i prethodno naznačeno, slaba, pozitivna i statistički značajna ($r=0,288$; $P<0,001$).

Tablica 9

Parcijalni koeficijent korelacije između stope rasta BDP-a po stanovniku i stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku

Kontrolna varijabla_članstvo		dolas
EU		
bdp	r	0,286
	P	<0,001

Izvor: Izrada autora

Dakle, ukoliko se kod ispitivanja povezanosti između rasta BDP-a po stanovniku i stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku koristi neutralizirajuća varijabla članstvo u EU može se utvrditi smanjenje koeficijenta korelacije za 0,002 boda, dok Z testom nije utvrđena prisutnost statistički značajne razlike u vrijednostima koeficijenta korelacije između stope rasta BDP-a po i stope stopa rasta broja dolazaka turista ($P=0,978$), te se **hipoteza rada H2 kojom se pretpostavlja da postoji značajna razlika između doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti država članica Europske Unije s obzirom na vrijeme ulaska u Europsku Uniju odbacuje.**

Empirijski rezultati pokazuju da postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti izražene rastom BDP-a po stanovniku država članica EU nakon globalne financijske krize (2007-2019). Konkretno, svaki porast stope rasta broja dolazaka turista po stanovniku može se očekivati da će povećati stopu rasta BDP-a po stanovniku za 0,07 postotnih bodova ($P<0,001$).

Među kontrolnim varijablama, otvorenost trgovine i kapitalne investicije pokazali su se statistički značajnim. Otvorenost trgovine doprinosi s 0,20 postotnih bodova na stopu rasta BDP-a po stanovniku ($P<0,001$), dok kapitalne investicije doprinose s 0,25 postotnih bodova ($P<0,001$). Varijable ljudskog kapitala, kvalitete rada vlade i veličine populacije nisu se statistički značajno odrazile na stopu rasta BDP-a po stanovniku ($P>0,050$).

Empirijski F omjer je 3,37, a empirijska razina signifikantnosti $<0,001$, što opravdava upotrebu procjenitelja s fiksnim efektom. Hausman test dodatno potvrđuje adekvatnost upotrebe ovog procjenitelja.

Hipoteza H1 kojom se pretpostavlja da postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti država članica EU se prihvaća. Hipoteza H2 kojom se

pretpostavlja da postoji značajna razlika između doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti država članica EU s obzirom na vrijeme ulaska u EU se odbacuje.

Tijekom provođenja istraživanja, uočeno je nekoliko ograničenja. Podaci korišteni u istraživanju preuzeti su iz sekundarnih izvora, što uključuje mogućnost pojavljivanja "unbalanced data".

Istraživanje se fokusira isključivo na članice Europske Unije, čime je ograničena generalizacija na globalnu razinu.

Iako su uključene ključne kontrolne varijable, postoje i drugi čimbenici koji mogu utjecati na ekonomski oporavak, koje nisu obuhvaćene ovim istraživanjem.

6. PREPORUKE I IMPLIKACIJE ZA BUDUĆE KRIZE

6.1. Opće preporuke

Živimo u sve složenijem i povezanijem svijetu, što nas neizbježno dovodi do nužnosti da budemo spremni na buduće krize. U današnjem kontekstu, više nije pitanje hoće li doći do sljedeće krize, već kada će se to dogoditi. Ono što je posebno važno, a često i najkritičnije, nije sama kriza, već način kako se na nju pripremamo, upravljamo i odgovaramo. Upravo te vještine i strategije obično određuju ishod i dugoročne učinke kriznih situacija.²⁹

Globalizacija je dovela do povećane povezanosti širem svijeta te je omogućila brži razvoj tehnologija kao i razmjenu znanja i kultura na globalnoj razini. Međutim, istovremeno je povećala i broj rizika s kojima se suočavamo pa je tako dovela do sve većih ekoloških prijetnji, geopolitičkih napetosti kao i ekonomskih nejednakosti među različitim državama i regijama. Kako navodi Baddeley (2006), ekonomisti razlikuju dva pristupa globalizaciji i gospodarskom rastu: jedan se usredotočuje na prednosti trgovine i otvorenosti za zemlje u razvoju, dok drugi naglašava ograničenja i nejednakosti koje pritom postaju sve vidljivije.

Unatoč rastućoj složenosti tih izazova, globalna povezanost koju je omogućila globalizacija, kao i rast srednje klase i veća dostupnost putovanja, rezultirala je značajnim porastom međunarodnog turizma. Turizam je postao ključni sektor koji potiče globalni ekonomski rast i otvara milijune radnih mjesta te doprinosi očuvanju kulturne baštine i prirodnih resursa.³⁰ Iako je riječ o sektoru koji bilježi kontinuirani rast, turizam je zbog svoje složenosti stalno izložen rizicima i krizama koje usporavaju njegov napredak.

Ipak, krize nekad predstavljaju i mogućnost za pokretanje promjena i preispitivanje uloge turizma i njegova utjecaja na naše društvo i druge sektore. Kriza može biti i prekretnica za bolje upravljanje turizmom i njegovim doprinosima te ubrzati tranziciju prema održivoj i otpornoj turističkoj ekonomiji. Zbog toga se sve više naglašava potreba za otpornosti, kako bi se sektor mogao pripremiti i spremniji dočekati izazove te se brže oporaviti od kriza i izvući lekcije iz nje. Bez obzira na vrstu krize, turizam je uvijek pokazao izuzetnu sposobnost oporavka.

²⁹ Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC), Crisis Preparedness, Management & Recovery, dostupno na: <https://wttc.org/initiatives/crisis-preparedness-management-recovery> (pristupljeno 19.08.2024.)

³⁰ Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC) & Global rescue, Crisis Readiness – Are you prepared and resilient to safeguard your people and destinations?, dostupno na: <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2019/Crisis%20Preparedness%20Management%20Recovery-Crisis%20Readiness-Nov%202019.pdf?ver=2021-02-25-182725-567> (pristupljeno 19.08.2024.)

Na temelju analize i istraživanja o ulozi turizma u jačanju ekonomske otpornosti država članica Europske Unije tijekom i nakon kriznih razdoblja, ovaj rad nastoji dokazati kako turizam može biti ključan faktor u osiguravanju ekonomske stabilnosti i bržeg oporavka od kriza. Poticanje otpornog turizma, koji je sposoban prilagoditi se i odgovoriti na krizne situacije, ključno je za jačanje ukupne otpornosti ekonomije i društva. Stoga se predlaže nekoliko općih preporuka koje bi mogle pomoći turističkom sektoru u pripremi za buduće krize i omogućiti mu da igra vitalnu ulogu u ekonomskom oporavku.

U današnjem brzom i nepredvidivom okruženju, krizni menadžment i upravljanje promjenama i rizicima postaju ključni za osiguranje održivosti i sigurnosti za turiste i poslovanje. Planiranje i upravljanje rizicima postali su ključni elementi otpornosti turističkih destinacija. UNWTO (2011) definira krizno upravljanje kao strategije, procese i mjere koje su planirane i provedene s ciljem sprječavanja i suočavanja s krizom. Prema Klykov (2024), krizno upravljanje se u turističkom sektoru odnosi na strateški i proaktivan pristup s ciljem predviđanja, pripremanja, odgovaranja i oporavljanja od neočekivanih događaja koji mogu utjecati na sigurnost, planove putovanja i ukupno zadovoljstvo turista. Efikasno krizno upravljanje započinje mnogo prije nego se kriza pojavi te je važno biti spreman i imati pripremljene mjere i odgovore na krize i katastrofe kako bi se minimalizirale štete i posljedice. Osnovni cilj je ublažiti učinke krize, vratiti povjerenje javnosti i omogućiti oporavak za sve uključene strane. Henderson (2003) naglašava kako se kontinuitet turističke industrije oslanja na kompetentno krizno upravljanje, kako za same turističke organizacije, tako i za cjelokupne destinacije. To uključuje provođenje procjene i analize rizika, identificiranje slabosti te formiranje kriznih timova s jasnim ulogama i odgovornostima (Klykov, 2024). UNWTO (2011) u svom "Priručniku za krizno komuniciranje u turizmu" ističe potrebu da osoblje za krizno upravljanje destinacijom bude svjesno odgovornosti svakog člana i strategije tima te načina komunikacije s javnošću. Strateška komunikacija i učinkovita suradnja s medijima u razdoblju nakon krize od ključne su važnosti za oporavak sektora putovanja i turizma. Zahtijeva se iskrena, proaktivna i točna komunikacija o razmjerima krize te je važno da vlasti brzo reagiraju, dosljedno komuniciraju te ostanu kontinuirano dostupni.³¹

Diversifikacija ekonomije se također smatra jednom od ključnih preporuka koje mogu pomoći u povećanju otpornosti na buduće krize. Kako navodi Goschin (2019) ekonomska otpornost temelji se na raznovrsnoj industrijskoj i poslovnoj strukturi te učinkovitim tržištima rada. Potrebno je razvijati ljudske potencijale u

³¹ Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC) & Global rescue, Crisis Readiness – Are you prepared and resilient to safeguard your people and destinations?, dostupno na: <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2019/Crisis%20Preparedness%20Management%20Recovery-Crisis%20Readiness-Nov%202019.pdf?ver=2021-02-25-182725-567> (pristupljeno 19.08.2024.)

turizmu te graditi otpornost sektora s kvalificiranom i pripremljenom radnom snagom, uz strategije osposobljavanja i edukacije. Raznolika ekonomija ključna je za otpornost jer omogućuje veću prilagodljivost i fleksibilnost, pomaže u raspodjeli rizika te olakšava regijama suočavanje s gospodarskim poteškoćama. Učinci globalne financijske krize bili su sveobuhvatni te su pokazali da nijedna ekonomija nije imuna na destabilizirajuće vanjske utjecaje. Najosjetljivije su zemlje koje se oslanjaju na ograničen broj resursa i ekonomskih aktivnosti. Važno je da BDP jedne države bude ravnomjerno raspoređen među sektorima, a njezina ekonomija raznolika, fleksibilna i spremna za iskorištavanje različitih gospodarskih prilika.³² Slično tome, treba diversificirati i turizam, kako ne bi ovisio o samo jednoj djelatnosti ili tržištu. Destinacije koje imaju raznoliku ponudu turističkih aktivnosti imaju veće šanse za brži oporavak. Sukladno tome, preporučuje se ulagati u različite oblike turizma čime bi se privukli različiti segmenti turista, što može doprinijeti oporavku. UNWTO (2020) ističe i važnost domaćih i unutar regionalnih putovanja koja služe kao osnova za oporavak turizma u neizvjesnim vremenima, kao što je bilo u COVID-19 pandemiji. Važno je pojednostavniti putovanja unutar regija i unaprijediti njihovu povezanost. Svjetska trgovinska organizacija (2019) objašnjava kako diversifikacija pomaže u upravljanju volatilnošću te osigurava stabilniji put za održivi i ravnomjeran rast i razvoj. Sukladno tome, tranzicija prema održivosti, koja je još jedna od preporuka za suočavanje s budućim krizama, zahtijevat će određeni stupanj ekonomske i turističke diversifikacije.

Otpornost i održivost su međusobno povezani, ali različiti pojmovi. Folke (2016) objašnjava kako se otpornost odnosi na sposobnost sustava da uči i prilagođava se u izazovnim situacijama, dok održivost podrazumijeva zadovoljavanje sadašnjih potreba bez ugrožavanja budućih generacija. Kombinacija jednog i drugog koncepta povećava kapacitete sustava da apsorbira unutarnje i vanjske šokove. PATA (2022) navodi kako je veza ova dva koncepta dvosmjerna, jer bez otpornosti, destinacija ne bi mogla nastaviti s inicijativama za održivost. Objašnjava kako turistička destinacija koja je ekonomski održiva te ima minimalan negativan utjecaj na okoliš i donosi pozitivne rezultate za zajednicu, ima veću vjerojatnost da će biti otpornija na izazove. Stabilno i održivo okruženje također smanjuje rizik od budućih šokova, čime se osigurava trajna otpornost i održivost na lokalnoj i globalnoj razini.

Ujedinjeni Narodi su 2015. godine usvojili Program globalnog razvoja do 2030. (Agenda 2030.) s ciljevima održivog razvoja (eng. *Sustainable Development Goals - SDGs*) koji predstavljaju temeljni okvir za globalne

³² Strategy& (2011), Resilient, stable, sustainable – The benefits of economic diversification, dostupno na: <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/reports/strategyand-resilient-stable-sustainable-benefits-economic-diversification.pdf> (pristupljeno 19.08.2024.)

napore u postizanju održivosti. Obuhvaćeno je ukupno 17 ciljeva i 169 podciljeva, koji se fokusiraju na različite aspekte održivosti, a integrirani pristup ciljeva naglašava da se napredak u jednom cilju povezuje s napretkom u drugima. Ciljevi održivog razvoja mogu značajno pridonijeti i ostvarivanju otpornosti, jer se bave širokim spektrom izazova koji ekonomije i društva čine ranjivima na krize. Implementacijom ovih ciljeva UN-a, koji integriraju ekonomske, društvene i ekološke aspekte, dolazi do povećanja otpornosti država, koje mogu brže apsorbirati šokove i obnoviti se nakon kriznih događaja.

Grafički prikaz 8

UN-ovi ciljevi održivog razvoja

Izvor: United Nations: Sustainable Development Goals (SDGs) and Disability. Dostupno na: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/about-us/sustainable-development-goals-sdgs-and-disability.html> (pristupljeno 21.08.2024.)

UNWTO (2020) ističe kako turizam mora postati konkurentniji, otporniji, resursno učinkovitiji i ugljično neutralan sektor, u skladu s načelima Agende 2030 za održivi razvoj. U istom dokumentu, UNWTO objašnjava kako će učinkovita koordinacija i partnerstva u planiranju i politikama biti ključna u postizanju ciljeva održivog razvoja. Usmjeravanje sredstava u očuvanje prirodnih područja, korištenje obnovljivih

izvora energije, izgradnju energetski učinkovitijih objekata i promicanje kružnog gospodarstva može u velikoj mjeri doprinijeti otpornosti turizma. Također, financijska pomoć i podrška koje vlade pružaju različitim projektima u turizmu, mogli bi biti uvjetovani ukidanjem štetnih praksi za okoliš, čime bi se dodatno potaknula održivost i pridonijelo ciljevima održivog razvoja.

U kontekstu kriza koje se obrađuju u ovom radu, financijske krize iz 2008. godine i pandemije COVID-19, nekoliko ciljeva održivog razvoja može značajno doprinijeti i izgradnji otpornosti. Na primjer SDG 1 (Iskorjenjivanje siromaštva) i SDG 10 (Smanjenje nejednakosti) posebno su relevantni u kontekstu financijske krize iz 2008. godine, koja je dovela do povećanja socijalnih i ekonomskih nejednakosti. Koncepti održivog razvoja i otpornosti pomažu u ublažavanju ovih posljedica, osiguravajući ekonomski rast i stabilnost za sve slojeve društva. Pandemija COVID-19 istaknula je važnost SDG 3 (Zdravlje i blagostanje) i SDG 8 (Dostojanstven rad i gospodarski rast) jer su zdrave i otporne zajednice te održiva radna mjesta ključna u procesu suočavanja i prevladavanja zdravstvenih i ekonomskih kriza.

Koncept održivosti temelji se na suradnji društvenih, ekonomskih i ekoloških varijabli, što je osnova cilja 11 (Održivi gradovi i zajednice). Ekonomska diversifikacija, uravnoteženi ekosustavi i društvena kohezija povećavaju otpornost zajednica, što im omogućuje brži i učinkovitiji povratak u normalno stanje nakon krize. Sukladno tome, destinacije koje su usvojile održive prakse i jačale svoje lokalne ekonomije, imale su bolju sposobnost oporavka nakon financijske krize i pandemije.

6.2. Implikacije za države članice EU

Kroz svoju povijest, Europska Unija je prošla kroz različite krize te je postupno provodila institucionalne i političke promjene, s ciljem jačanja otpornosti i učinkovitijeg suočavanja s budućim krizama. Svaka nova kriza s kojom se Europska Unija suočava otkriva nove slabosti unutar njenih politika, ali istovremeno potiče provedbu novih reformi i mehanizama za buduće krizne situacije. Opće preporuke za izgradnju otpornosti i suočavanje s krizama, kao što su navedene u prethodnom poglavlju, vrijede i za članice EU-a, kao i ostatak svijeta. Međutim, s obzirom na specifične karakteristike Europske Unije i njenih članica, važno je analizirati posebne implikacije za EU. Države članice imaju posebne mogućnosti, ali i izazove, zbog njihove međusobne ekonomske i političke povezanosti, kao i zbog institucionalnih okvira koji određuju njihovu suradnju u situacijama krize.

Sektor turizma pokazao se kao ključna sastavnica u jačanju ekonomske otpornosti i oporavka država članica Europske Unije, osobito u razdobljima nakon financijske krize 2008. godine i pandemije COVID-19.

Empirijski dio ovog rada, dokazao je kako postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i ekonomske otpornosti zemalja članica EU. Turizam nije samo generator izravnih ekonomskih koristi kroz povećane prihode i otvaranje radnih mjesta, već zbog svoje povezanosti s ostalim sektorima potiče i njihov razvoj, čime doprinosi cjelokupnom ekonomskom oporavku i stabilnosti. Time se dodatno naglašava važnost razvoja i učinkovitog upravljanja turizmom.

Zbog raznolikosti država članica EU u smislu ekonomske strukture i ovisnosti o turizmu, njihova otpornost, kao i brzina oporavka turističkog sektora variraju među zemljama. Zemlje južne Europe koje se u velikoj mjeri oslanjaju na turizam kao ključni sektor svog BDP-a, bile su teže pogođene prekidima u turističkoj industriji tijekom pandemije i financijske krize. Unatoč tome, pokazale su kako i dobro osmišljen oporavak turističkog sektora, uz podršku koordiniranih politika Europske Unije, može ubrzati gospodarski oporavak. Kao što UNWTO (2020) preporučuje, održavanje održivog turizma te poticanje domaćih i unutar regionalnih putovanja može ojačati otpornost i ubrzati oporavak, ne samo za članice, već za cjelokupnu Europsku Uniju.

Pandemija COVID-19 pokazala je kako krize postaju sve kompleksnije i ostavljaju duboke posljedice za sve države. Europska Unija mora biti spremna suočiti se s raznolikim, višestrukim ili hibridnim krizama, koje mogu imati učinke lančanih reakcija ili se pojaviti istovremeno.³³ Koncept otpornosti ne odnosi se samo na snalaženje u izazovnim okolnostima, već i sposobnost prilagodbe u skladu s načelima održivosti, pravednosti i demokracije. U tom kontekstu, razvoj održivog turizma te ulaganja u zelenu i digitalnu tranziciju unutar turizma, usklađeni su sa širim ciljevima Europske Unije za otporniji i održivi oporavak. Ističu se Europski zeleni plan i program Digitalna Europa koji usmjeravaju turistički sektor prema održivom i digitalnom razvoju.

Europski zeleni plan je paket inicijativa u području politika kojemu je cilj osigurati zelenu tranziciju Europske Unije te postići klimatsku neutralnost do 2050. godine. U planu se ističe važnost sveobuhvatnog i međusektorskog pristupa s doprinosom svih relevantnih područja politike. Zelena transformacija turizma dio je šireg cilja plana s namjerom smanjenja ekološkog otiska turizma kroz održivo upravljanje resursima i korištenje obnovljivih izvora energije.³⁴

³³ European Council (Council of the European Union), How the EU responds to crises and build resilience, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-crisis-response-resilience/> (pristupljeno 19.08.2024.)

³⁴ Europsko vijeće (Vijeće Europske unije): Europski zeleni plan, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/green-deal/> (pristupljeno 20.08.2024.)

Digitalna Europa program je Europske Unije za financiranje usmjeren na uvođene digitalne tehnologije u poduzeća, građane i javne uprave. Iako turizam nije izravno spomenut u samom programu, digitalna transformacija može imati pozitivan utjecaj na turistički sektor kroz poticanje digitalnih inovacija, poboljšanje korisničkog iskustva te primjenu novih tehnologija.³⁵

Prilikom pojave koronavirusa krajem siječnja 2020. godine, očekivao se koordinirani odgovor kako bi se obuzdalo širenje virusa unutar Europske Unije. Umjesto toga, svaka država članica je razvila je vlastitu strategiju i odgovor, što je uključivalo i zatvaranje granica. Barbier-Gauchard et al. (2021) navode kako se zatvaranje granice u Europi smatra nedostatkom učinkovite koordinacije između članica jer se sloboda kretanja unutar Schengenskog sporazuma smatra temeljnim stupom europskog identiteta. Početkom lipnja došlo je do ponovnog otvaranja granica i ublažavanja mjera, ali su i te odluke temeljene na nacionalnim epidemiološkim uvjetima, bez zajedničke koordinacije razini Europske Unije. Slično je bilo i tijekom financijske krize 2008. godine, kada je nedostatak koordinacije i pravovremenog odgovora doveo do puno težih ekonomskih posljedica za države članice.

Europske institucije moraju u trenucima krize pružiti sveobuhvatan okvir za države članice kako bi se mogle iskoristiti potencijalne komplementarnosti između zemalja. Suradnja među država članicama Europske Unije omogućava dijeljenje informacija i resursa te zajedničko planiranje, što dodatno pojačava kapacitete Europske Unije za suočavanje s krizom. Kako navodi Gallina (2023), Europska komisija je prepoznala nedostatke u ranom odgovoru na pandemiju na razini Europske Unije te je u studenom 2020. razvila "Europsku zdravstvenu uniju". Cilj ovog programa je zajednička i koordinirana priprema i odgovor na javnozdravstvene krize među članicama Europske Unije. Time se pridonosi boljoj zaštiti zdravlja građana, opremanju država članica za sprečavanje pandemija i odgovor na njih te većoj otpornosti europskih zdravstvenih sustava.³⁶

Kao odgovor na pandemiju te poučena lekcijama iz financijske krize 2008. godine, Europska Unija je dodatno razvila i proširila kapacitete mehanizma EU-a za civilnu zaštitu koji koordinira odgovor na prirodne i ljudske katastrofe. Ciljevi ovog mehanizma su: povećanje javne svijesti i pripravnosti za katastrofe, poticanje suradnje među nacionalnim institucijama za civilnu zaštitu te omogućavanje brze i koordinirane

³⁵ Europska komisija: Program Digitalna Europa, dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hr/activities/digital-programme> (pristupljeno 20.08.2024.)

³⁶ Europska komisija: Europska zdravstvena unija, dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-health-union_hr (pristupljeno 21.08.2024.)

pomoći pogođenim zemljama. Kroz pričuvu sredstava rescEU, koju financira EU, dodatno je pojačana europska spremnost za katastrofe, kao i kapaciteti za odgovor na europske krize.³⁷

Europsko vijeće i parlament su 1. veljače 2024. postigli dogovor o "Instrumentu za izvanredne okolnosti na jedinstvenom tržištu (SMEI)". Ovaj instrument je razvijen na temelju iskustava u prijašnjim krizama poput COVID-a i ruskog rata protiv Ukrajine te je njegov cilj predvidjeti posljedice budućih kriza, pripremiti se za njih te pružiti odgovor. Za razliku od mehanizma EU-a za civilnu zaštitu, ovaj instrument pruža podršku kroz prilagodbu ekonomskih politika na razini jedinstvenog tržišta.³⁸

Kako bi se bolje nosila s budućim krizama, Europska Unija mora nastaviti razvijati svoje institucije te poboljšavati suradnju među članicama. Budući da krize postaju sve češće i složenije, iznimno je važna uloga suradnje, razmjene resursa i informacija te razvoj zajedničkih politika. Sve prethodno navedene preporuke, poput diversifikacije, zelene tranzicije jednako su važne, a korištenje postojećih mehanizama i instrumenata pomoći će u povećanju otpornosti cijele Unije. Turizam može biti ključan u oporavku država članica, stoga je važno graditi njegovu otpornost i fleksibilnost. Neometan rast turizma može značajno doprinijeti dugoročnoj stabilnosti i gospodarskom rastu, kao što je to i dokazano u ovom radu.

³⁷ Europska komisija: Mehanizam EU-a za civilnu zaštitu, dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/civil-protection/eu-civil-protection-mechanism_hr (pristupljeno 21.08.2024.)

³⁸ Europsko vijeće (Vijeće Europske unije): Instrument za izvanredne okolnosti na jedinstvenom tržištu, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/infographics/single-market-emergency-instrument/> (pristupljeno 21.08.2024.)

7. ZAKLJUČAK

Turizam, kao složena međusektorska industrija, ima značajan doprinos globalnom gospodarstvu kroz generiranje prihoda, otvaranje novih radnih mjesta i poticanje investicija. Njegova važnost leži i u njegovoj sposobnosti da podrži ekonomski rast i razvoj, posebno u zemljama koje se oslanjaju na turističku potražnju. Međutim, turizam je također izrazito osjetljiv na vanjske šokove i krize koje mogu uzrokovati ozbiljne posljedice po cjelokupnu ekonomiju destinacije. Primjeri takvih kriza su financijska kriza iz 2008. godine i pandemija COVID-19, koje su pokazale koliko turistički sektor može biti ranjiv i osjetljiv na globalne promjene. Krize poput ovih mogu dovesti do drastičnih padova u turističkim dolascima, smanjenja prihoda te rasta nezaposlenosti, što dodatno naglašava važnost koncepta otpornosti kao ključnog odgovora na ove izazove.

Koncept otpornosti podrazumijeva sposobnost turističkog sektora i šire ekonomije da se prilagode i oporave od kriznih situacija, čime se omogućuje održivost i dugoročni razvoj. U kontekstu Europske Unije, izgradnja otpornosti postaje još važnija zbog međusobne ekonomske i političke povezanosti članica. Ovaj rad je istražio kako turizam može doprinijeti ekonomskoj otpornosti država članica EU i utvrdio da turizam može biti ključni faktor u oporavku od kriza.

Prva hipoteza (H1) potvrđena je i pokazala je da postoji statistički značajna pozitivna veza između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i rasta BDP-a po stanovniku, što ukazuje na važnost turizma u procesu ekonomskog oporavka. Ovi rezultati podržavaju tvrdnje iz literature da turizam može djelovati kao katalizator ekonomskog rasta, pružajući nužnu diverzifikaciju i potporu u teškim vremenima. Naime, turizam generira prihode, otvara nova radna mjesta i potiče investicije, što sve zajedno doprinosi ekonomskoj stabilnosti i otpornosti.

S druge strane, druga hipoteza (H2) je odbijena. Hipoteza je pretpostavljala da postoji značajna razlika između doprinosa turizma ekonomskoj otpornosti država članica EU s obzirom na vrijeme njihovog ulaska u Uniju. Iako su početne analize pokazale određene razlike u dinamici oporavka između "starih" i "novih" članica, daljnja statistička analiza nije potvrdila prisutnost statistički značajnih razlika. Rezultati sugeriraju da, iako različite članice EU mogu imati specifične izazove i kapacitete za oporavak, doprinos turizma ekonomskoj otpornosti ne ovisi značajno o vremenu ulaska u EU.

Zaključno, ovaj rad naglašava važnost turizma kao važnog faktora ekonomske otpornosti, ali i potrebu za daljnjim istraživanjem specifičnih uvjeta i politika koje mogu osnažiti ovaj sektor. Preporučuje se da se u

budućim kriznim situacijama Europska Unija fokusira na razvoj održivih turističkih strategija koje mogu poduprijeti širi ekonomski oporavak, posebice u kontekstu diverzifikacije turističke ponude i povećanja unutarnje otpornosti gospodarstava. Ovi nalazi mogu poslužiti kao smjernica za kreatore politika i turističke menadžere u pripremi i odgovoru na buduće izazove.

LITERATURA

1. ABC NEWS – Kekatos, M. (2024), COVID-19 timeline: How the deadly virus and the world's response have evolved over 4 years, dostupno na: <https://abcnews.go.com/Health/covid-19-timeline-deadly-virus-worlds-response-evolved/story?id=107880313> (pristupljeno 14.02.2024.)
2. Albaladejo, I., Brida, J., González-Martínez, M. & Segarra, V. (2023), A new look to the tourism and economic growth nexus: A clustering and panel causality analysis, *The World Economy*. Dostupno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/twec.13459> (preuzeto 27.02.2024.)
3. Antonakakis, Nikolaos & Dragouni, Mina & Filis, George. (2015). How Strong is the Linkage between Tourism and Economic Growth in Europe?. *Economic Modelling*. 44. 142-155. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.10.018> (pristupljeno 18.08.2024.)
4. Antonakakis, N., Dragouni, M. and Filis, G. (2013), Time-Varying Interdependencies of Tourism and Economic Growth: Evidence from European Countries, *MPRA Munich Personal Repec Archive*, 4875, str 1-34. Dostupno na: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/121121/1/N_128.pdf (preuzeto 28.01.2024.)
5. Baddeley, M. (2006). Convergence or Divergence? The Impacts of Globalisation on Growth and Inequality in Less Developed Countries. *International Review of Applied Economics*, 20(3), str. 391–410. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/02692170600736250> (pristupljeno 19.08.2024.)
6. Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002), Tourism as a long run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/24075033_Tourism_As_a_Long-Run_Economic_Growth_Factor_The_Spanish_Case (preuzeto 27.01.2024.)
7. Barbier-Gauchard, A., Meixing D., Mainguy, C., Saadaoui, J., Sidiropoulos, M. & Terraz, I. & Trabelsi, J. (2021), Towards a more resilient European Union after the COVID-19 crisis, *Eurasian Economic Review*. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s40822-021-00167-4> (pristupljeno 21.08.2024.)
8. Bartoluci, Mato. (2013). Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva: turistička politika, razvoj i poduzetništvo u turizmu. Zagreb: Školska knjiga
9. Benolić M. (2012), Svjetska ekonomska kriza: razvoj, utjecaj na Republiku Hrvatsku i subjektivni stavovi studenata, *Pravnik*, 46(92), str. 119–138, dostupno na <https://hrcak.srce.hr/file/144609> (preuzeto 20.01.2024.)
10. Board of Governors of the Federal Reserve System (US) – Federal Funds Effective Rate. Dostupno na: <https://fred.stlouisfed.org/series/FEDFUNDS#>

11. Boin, Arjen & Overdijk, Werner & Kuipers, Sanneke. (2013). Leadership in Times of Crisis: A Framework for Assessment. *International Review of Public Administration*, 18. 79-91. <https://doi.org/10.1080/12294659.2013.10805241> (pristupljeno 15.02.2024.)
12. Boschma, Ron. (2015), Towards an Evolutionary Perspective on Regional Resilience, *Regional Studies: The Journal of the Regional Studies Association*, 49 (5), str. 733 -751, dostupno na: <https://doi.org/10.1080/00343404.2014.959481> (preuzeto 17.02.2024.)
13. Brida, Juan Gabriel & Matesanz Gómez, David & Segarra, Verónica. (2020). On the empirical relationship between tourism and economic growth. *Tourism Management*. 81. 104131. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104131> (pristupljeno 16.08.2024.)
14. Burns, Peter. (2004). Tourism planning - A Third Way?, *Annals of Tourism Research*, 31, str. 24-43. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2003.08.001> (pristupljeno 27.04.2024)
15. Camitz, M. & Liljeros, F. (2006), The effect of travel restrictions on the spread of a moderately contagious disease, *BMC Medicine*, 4 (32), str. 1-10. Dostupno na: <https://bmcmecine.biomedcentral.com/counter/pdf/10.1186/1741-7015-4-32.pdf> (pristupljeno 16.08.2024.)
16. CBI (Centre for the Promotion of Imports from developing countries): The EU Green Deal – How will it impact my business? Dostupno na: <https://www.cbi.eu/market-information/eu-green-deal-how-will-it-impact-my-business> (pristupljeno 20.08.2024.)
17. Cellini, Roberto & Cuccia, Tiziana. (2015). The economic resilience of tourism industry in Italy: What the ‘Great Recession’ data show. *Tourism Management Perspectives*. 16. 346-356. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.09.007> (pristupljeno 27.03.2024.)
18. Chemli, Samiha & Toanoglou, Michail & Marco, Valeri. (2024), Tourism takes a hit: The devastating impact of terrorism on iconic destinations, *Tourism and hospitality management*, 30, str. 119-131. Dostupno na: <https://doi.org/10.20867/thm.30.1.9> (pristupljeno 12.02.2024.)
19. Cheng, L. & Zhang, J.(2020). Is tourism development a catalyst of economic recovery following natural disaster? An analysis of economic resilience and spatial variability, *Current Issues in Tourism*, 23, str. 1-22. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1711029> (pristupljeno 18.04.2024.)
20. Čavlek, Nevenka i sur. (2010), Turizam: ekonomske osnove i organizacijski sustav, Zagreb: Školska knjiga.
21. Čatović A. (2022). Utjecaj kriza na turizam. *Tranzicija/Transition*, 25 (50), str. 65-81. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/452222> (pristupljeno 03.03.2024.)

22. Dritsakis, Nikolaos. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis. *Tourism Economics*. 10, str. 305–316. <https://doi.org/10.5367/0000000041895094> (pristupljeno 18.08.2024.)
23. European Council (Council of the European Union), How the EU responds to crises and build resilience, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-crisis-response-resilience/> (pristupljeno 19.08.2024.)
24. European Parliament (2023), Fact Sheets on the European Union – Tourism, dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/erpl-app-public/factsheets/pdf/en/FTU_3.4.12.pdf
25. Europska komisija: Europska zdravstvena unija, dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-health-union_hr (pristupljeno 21.08.2024.)
26. Europska komisija: Mehanizam EU-a za civilnu zaštitu, dostupno na: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/civil-protection/eu-civil-protection-mechanism_hr (pristupljeno 21.08.2024.)
27. Europska komisija: Program Digitalna Europa, dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hr/activities/digital-programme> (pristupljeno 20.08.2024.)
28. Europska komisija za putovanja (2021), European Tourism: Trends & Prospects (Q4/2020), Brussels, dostupno na: https://etc-corporate.org/uploads/2021/02/ETC-Quarterly-Report-Q4-2020_Public-1.pdf (pristupljeno 12.08.2024.)
29. Europsko vijeće (Vijeće Europske unije): Europski zeleni plan, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/green-deal/>(pristupljeno 20.08.2024.)
30. Europsko vijeće (Vijeće Europske unije): Instrument za izvanredne okolnosti na jedinstvenom tržištu, dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/infographics/single-market-emergency-instrument/> (pristupljeno 21.08.2024.)
31. Eurostat (2022), EU Tourism recovering in 2021, dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220314-2> (pristupljeno 12.08.2024.)
32. Eurostat (2019), Economic recovery of EU regions after 2008. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20191023-1> (pristupljeno 18.08.2024.)
33. Fabry, Nathalie & Sylvain, Zeghni. (2019). Resilience, tourist destinations and governance : an analytical framework. Dostupno na:

- <https://www.researchgate.net/publication/331832424> *Resilience tourist destinations and governance an analytical framework* (pristupljeno 20.03.2024.)
34. Faggian, A., Gemmiti, R., Jaquet, T., & Santini, I. (2018). Regional economic resilience: The experience of the Italian local labor systems. *The Annals of Regional Science*, 60(2), str. 393-410. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0822-9> (pristupljeno 01.04.2024.)
35. Fang, S. & Prayag, G. & Ozanne, L. & Vries, H. (2020), Psychological capital, coping mechanisms and organizational resilience: Insights from the 2016 Kaikoura earthquake, New Zealand, *Tourism Management Perspectives*, 34, 100637. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100637> (pristupljeno 12.04.2024.)
36. Faulkner, Bill. (2001). Towards a Framework for Tourism Disaster Management. *Tourism Management*. 22, str. 135–147. Raspoloživo na: [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00048-0](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00048-0)
37. Fiksel, Joseph. (2006). Sustainability and resilience: toward a systems approach, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 2, str. 14-21. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/15487733.2006.11907980> (pristupljeno 09.03.2024.)
38. Filipović, V. (ur.) (1989): Filozofijski rječnik, 3. dopunjeno izdanje, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske
39. Folke, C. (2016). Resilience: Ecology and Society, 21(4). Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/26269991> (pristupljeno 21.08.2024.)
40. Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16 (3), str. 253–267. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002> (pristupljeno 09.03.2024.)
41. Fotis, John & Buhalis, Dimitrios & Rossides, Nicos. (2012), Social Media Use and Impact during the Holiday Travel Planning Process. *Information and Communication Technologies in Tourism*. Dostupno na: https://doi.org/10.1007/978-3-7091-1142-0_2
42. Gallina S., (2023), Preparing Europe for future health threats and crises: the European Health Union, *Euro Surveill*, 28(5). Dostupno na: <https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2023.28.5.2300066> (pristupljeno 21.08.2024.)
43. Gao, Xiaoying & Davillas, Apostolos & Jones, Andrew (2022), The Covid-19 pandemic and its impact on socioeconomic inequality in psychological distress, *Health Economics*. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/364383752> *Health Economics - 2022 - Gao - The Covid-*

[19 pandemic and its impact on socioeconomic inequality in psychological distress](#)

(pristupljeno 13.02.2024.)

44. Garcia-Hernández, M. & Vaquero, M. & Yubero, C. (2017), Cultural Heritage and Urban Tourism: Historic City Centres under Pressure, *Sustainability*, 9, 1346. Dostupno na: <https://doi.org/10.3390/su9081346> (pristupljeno 04.05.2024.)
45. Giannakis, E., & Bruggeman, A. (2019), Regional disparities in economic resilience in the European Union across the urban–rural divide, *Regional Studies*, str. 1–14. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1698720> (preuzeto 03.03.2024.)
46. Goldsteen, Raymond & Schorr, John. (1982), The long-term impact of a man-made disaster: An examination of a small town in the aftermath of the Three Mile Island Nuclear Reactor Accident, *Disasters*, 6, str. 50-9. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7717.1982.tb00744.x> (pristupljeno 13.02.2024.)
47. Goschin, Z., (2019), Specialisation Vs Diversification. Which One Better Upholds Regional Resilience to Economic Crises?, *Journal of Social and Economic Statistics*. 8, str. 11-23. Dostupno na: <https://doi.org/10.2478/jses-2019-0002> (pristupljeno 20.08.2024.)
48. Gunderson, L. & Holling, C. (2003), Panarchy: Understanding Transformations In Human And Natural Systems. Bibliovault OAI Repository, the University of Chicago Press. Dostupno na: [https://doi.org/10.1016/S0006-3207\(03\)00041-7](https://doi.org/10.1016/S0006-3207(03)00041-7) (pristupljeno 09.03.2024.)
49. Hall, C., Safonov, A. & Koupaei, S. (2022), Resilience in hospitality and tourism: issues, synthesis and agenda. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 35. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/363916326> [Resilience in hospitality and tourism issues synthesis and agenda](#) (preuzeto 26.01.2024.)
50. Hall, C. Michael & Prayag, Gi (2021) Earthquakes and Tourism: Impacts, Responses and Resilience – An Introduction, *Tourism and Earthquakes*, str. 1-35. Dostupno na: <https://doi.org/10.21832/9781845417871-004> (pristupljeno 11.04.2024.)
51. Hall, C., Prayag, G. & Amore, A. (2018), Tourism and resilience: Individual, organisational and destination perspectives. Dostupno na: <https://compress-pdf.obar.info/download/compresspdf> (preuzeto 25.01.2024.)
52. Hall, Colin. (2010). Crisis events in tourism: Subjects of crisis in tourism, *Current Issues in Tourism*, 13, str. 401-417. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/13683500.2010.491900>
53. Hall, C., Lew, A. (2009). Understanding and Managing Tourism Impacts: An Integrated Approach, str. 69. Dostupno na:

- https://books.google.ie/books?id=WwyUAgAAQBAJ&printsec=copyright&source=gbs_pub_info_r#v=onepage&q&f=false (preuzeto 26.01.2024.)
54. Hampton, Mark. (2005), Heritage, Local Communities and Economic Development, *Annals of Tourism Research*, 32, str. 735-759. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2004.10.010> (pristupljeno 29.04.2024.)
55. Hatemi-J, Abdunasser & Gunduz, Lokman. (2005). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*. 12, str. 499-504. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/13504850500109865> (pristupljeno 15.08.2024.)
56. Haque, A. (2020), Covid-19 and changes in travel behavior: is there any 'New Normal'?, *Research Gate*. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/342437359> (pristupljeno 19.08.2024.)
57. Henderson, J.C. (2003), Communicating in a crisis: flight SQ 006, *Tourism Management*, Vol. 24 (3), str. 279-287. Raspoloživo na: [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00070-5](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00070-5) (pristupljeno 21.08.2024.)
58. Hendija, Zvezdana (2016), Međunarodni turizam, skripta (3. prošireno izdanje). Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
59. Hill, Edward & Clair, T. & Wial, H. & Wolman, Harold & Atkins, P. & Blumenthal, P. & Ficenc, S. & Friedhoff, A.. (2012). Economic shocks and regional economic resilience. *Urban and Regional Policy and Its Effects: Building Resilient Regions*, str. 193-274. Dostupno na: https://gwipp.gwu.edu/sites/g/files/zaxdzs6111/files/downloads/Working_Paper_040_Economic_Shocks.pdf (pristupljeno 17.03.2024.)
60. Hill, Edward & Wial, Howard & Wolman, Harold. (2008). Exploring Regional Economic Resilience, Institute of Urban and Regional Development, Berkeley. Dostupno na: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.5099.4000> (pristupljeno 22.03.2024.)
61. Holling, C. S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, str. 1–23. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/2096802> (pristupljeno 05.04.2024.)
62. Höpken, Wolfram & Fuchs, Matthias & Zanker, Markus & Beer, Thomas. (2010), Context-Based Adaptation of Mobile Applications in Tourism, *J. of IT & Tourism*, 12, str. 175-195. Dostupno na: <https://doi.org/10.3727/109830510X12887971002783>
63. Hr.economy-pedia: Financijska kriza – što je to, definicija i problem, dostupno na: <https://hr.economy-pedia.com/11033691-financial-crisis> (pristupljeno 26.02.2024.)

64. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34066>
65. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/trend>. (pristupljeno 22.05.2024.)
66. Institut za turizam (2020), Turizam nakon doba korone: Što će biti drugačije? Što može biti bolje? – Telišman-Košuta, N., dostupno na: https://www.iztg.hr/files/file/RADOVI/2020/COVID-19/Teli%C5%A1man-Ko%C5%A1uta-N_2020.pdf
67. International Labour Organization (2010), World of Work Report 2010, ILO, Geneva, dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_145259.pdf (preuzeto 21.01.2024.)
68. International Labour Organization (2013), Economic Crisis, International Tourism Decline and Impact on the Poor, WTO, Madrid, dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_214576.pdf (preuzeto 24.01.2024.)
69. International Labour Organization (2021), ILO Monitor: COVID-19 and The World of Work. Eighth edition, dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_824092.pdf (preuzeto 15.02.2024.)
70. Investopedia: Bear Stearns: Its Collapse, Bailout, Winners & Losers, dostupno na: <https://www.investopedia.com/terms/b/bear-stearns.asp>
71. Investopedia: Consequences of the Glass-Steagall Act Repeal, dostupno na: <https://www.investopedia.com/ask/answers/050515/did-repeal-glasssteagall-act-contribute-2008-financial-crisis.asp> (27.02.2024.)
72. Investopedia: Financial Crisis: Definition, Causes and Examples, dostupno na: <https://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp> (pristupljeno 26.02.2024.)
73. ILO (International Labour Organization) – World of Work Report 2010, dostupno na: https://webapps.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_145259.pdf
74. Jurčić, Lj. (2010). Financijska kriza i fiskalna politika, *Ekonomski pregled*, 61 (5-6), str. 317-334. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/56576> (pristupljeno 28.02.2024.)
75. Kaufmann, Daniel, Aart Kraay and Massimo Mastruzzi (2010). "The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues". *World Bank Policy Research Working Paper*, 5430. Dostupno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1682130

76. Khalid, Usman & Okafor, Luke & Shafiullah, Muhammad (2019), The Effects of Economic and Financial Crises on International Tourist Flows: A Cross-Country Analysis. *Journal of Travel Research*, 59 (2), str. 315-334. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/0047287519834360> (preuzeto 23.01.2024.)
77. Kim, Hyun Jeong & Chen, Ming-Hsiang & Jang, Soocheong. (2006). Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan. *Tourism Management*. 27. Str. 925-933. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.011> (pristupljeno 18.08.2024.)
78. Klykov, A. (2024), Crisis Management in Tourism, Tourism Online Academy, dostupno na: <https://www.unwto-tourismacademy.ie.edu/2024/05/crisis-management-tourism> (pristupljeno 20.08.2024.)
79. Kranjčević, J. (2020), COVID-19: Prijetnja i prilika za HR turizam, Institut za turizam, Turizam i zdravstvena sigurnost, dostupno na: https://www.iztg.hr/files/file/RADOVI/KNJIGE/2021_e-knjiga_COVID-19_prijetnja-i-prilika-za-HR-turizam.pdf (pristupljeno 20.02.2024.)
80. Kružić, N. (2004), Turizam i okoliš, *Tourism and hospitality management*, 10 (2), str. 97-100. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/181767> (pristupljeno 03.05.2024.)
81. Kum, et al. (2015): Tourism and Economic Growth: The Case of Next-11 Countries, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5 (4), str. 1075-1081. Raspoloživo na: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/363129> (preuzeto 28.01.2024.)
82. Lee, C., Chang, C. (2008), Tourism development and economic growth: A closer look at panels, *Tourism Management*, 29 (1), str. 180-192. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.02.013> (preuzeto 26.02.2024.)
83. Lemma, A. (2014), Evidence of Impacts on employment, gender, income, *Overseas Development Institute*. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a089f2ed915d622c000495/Tourism_Impacts_employment_gender_income_A_Lemma.pdf
84. Lew, A. A., Cheer, M. J. (2018). Lessons learned: Globalization, change, and resilience in tourism communities. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/319077017_Lessons_Learned_Globalization_Change_and_Resilience_in_Tourism_Communities/citations (pristupljeno 20.04.2024.)
85. Lew, A. (2014), Scale, change and resilience in community tourism planning, *Tourism Geographies*. Raspoloživo na:

- https://www.researchgate.net/publication/262579771_Scale_change_and_resilience_in_community_tourism_planning (26.01.2024.)
86. Luthe, T. & Wyss, R. (2014), Assessing and planning resilience in tourism, *Tourism Management*, Elsevier, vol. 44(C), str. 161-163. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.03.011> (pristupljeno 12.04.2024.)
87. Martin, R. & Sunley, P. (2015), On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15(1), str. 1-42. Dostupno na: <https://www.geog.cam.ac.uk/files/research/projects/cger/Onthenotion.pdf> (preuzeto 25.01.2024.)
88. Martin, R. & Sunley, Peter. (2014). On the notion of regional economic resilience: Conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*. 15, str. 1-42. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu015> (pristupljeno 09.04.2024.)
89. Martin, Ron. (2012). Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Journal of Economic Geography*, 12, str. 1-32. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbr019> (pristupljeno 15.03.2024.)
90. Martin, R. & Sunley, Peter. (2007), Complexity Thinking and Evolutionary Economic Geography, Utrecht University, Section of Economic Geography, Papers in Evolutionary Economic Geography (PEEG), 7. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbm019> (pristupljeno 10.04.2024.)
91. Marušić, M., Prebežac, D. (2004): Istraživanje turističkih tržišta, Zagreb, Adeco.
92. McKibbin, Warwick & Stoeckel, Andrew. (2010), The Global Financial Crisis: Causes and Consequences, *Asian Economic Papers*, 9, str. 54-86. Dostupno na: <https://doi.org/10.1162/asep.2010.9.1.54> (pristupljeno 27.02.2024.)
93. Minsky P.H. (2008.), Stabilizing an unstable Economy, McGraw Hill, New York, str. 234, dostupno na: <https://altexploit.files.wordpress.com/2017/08/hyman-minsky-stabilizing-an-unstable-economy-2008.pdf> (preuzeto 17.01.2024.)
94. Mishkin, F.S. Anatomy of a financial crisis. *Journal of Evolutionary Economics*, 2, 115–130 (1992). <https://doi.org/10.1007/BF01193536> (pristupljeno 18.08.2024.)
95. Mlikotić, S. (2010). Globalna financijska kriza - uzroci, tijek i posljedice. *Pravnik*, 44 (89), str. 83-94. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/98006> (pristupljeno 27.02.2024.)
96. Muštra, V., Škrabić Perić, B. & Pivčević, S. (2023), Cultural Heritage Sites, Tourism and Regional Economic Resilience, *Papers in Regional Science*, 102. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/pirs.12731> (preuzeto 22.02.2024.)

97. National Bureau of Economic Research: Business Cycle Dating, dostupno na: <https://www.nber.org/research/business-cycle-dating> (pristupljeno 18.08.2024.)
98. Nguyen, Q.H. (2021), Impact of Investment in Tourism Infrastructure Development on Attracting International Visitors: A Nonlinear Panel ARDL Approach Using Vietnam's Dana, *Economies*, 9, 131. Dostupno na: <https://doi.org/10.3390/economies9030131> (preuzeto 17.01.2024.)
99. Njemački odbor za prevenciju katastrofa: Resilience Analysis Guideline for Tourism Destinations, dostupno na: https://dkkv.org/wp-content/uploads/2022/11/DKKV_Futouris_Resilience_Guideline.pdf (pristupljeno 13.04.2024.)
100. Obadić, A. (2011), Utjecaj financijske krize na globalno tržište rada, EFZG Working paper series, br. 07, str. 5. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/201693> (22.01.2024.)
101. Obadić, A., & Marić, I. (2009), The significance of tourism as an employment generator of female labour force, *Ekonomika misao i praksa*, 18, str. 93-114. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/61673>
102. OECD. (2017), OECD G20 policy paper on economic resilience and structural policies, Pariz. Dostupno na: <http://www.g20.utoronto.ca/2017/2017-Germany-G20-policy-paper.pdf> (preuzeto 01.03.2024.)
103. OECD (2002): Annual Report 2002. Dostupno na: <https://doi.org/10.1787/annrep-2002-en>
104. Ogorec, M. (2010). Izazovi kriznog upravljanja. Veleučilište Velika Gorica (pristupljeno 14.02.2024.)
105. Oh, Chi-Ok (2005), The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy, *Tourism Management*, 26(1), str. 39-44. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261517703001997> (28.01.2024.)
106. Orchiston, Caroline & Prayag, Girish & Brown, Charlotte. (2015). Organizational resilience in the tourism sector. *Annals of Tourism Research*, 56, str. 145-148, dostupno na: <https://zero.sci-hub.se/4856/596af13d5c36962656aa05e2b6f475e0/orchiston2016.pdf> (preuzeto 25.01.2024.)
107. Osmanagić-Bedenik, N. (2010). Krizni menadžment: teorija i praksa. Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 8 (1), str. 101-118. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/57783>
108. Palekiene, Oksana & Simanaviciene, Zaneta & Bruneckiene, Jurgita. (2015). The Application of Resilience Concept in the Regional Development Context. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 213. str. 179-184. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.423> (pristupljeno 23.03.2024.)

109. Papatheodorou, A., Rosselló, J., & Xiao, H. (2010). Global economic crisis and tourism: Consequences and perspectives. *Journal of Travel Research*, 49(1), str. 39–45. Dostupno na: <https://doi.org/10.1177/0047287509355327> (pristupljeno 06.03.2024.)
110. Parsons, W. (1996), Crisis management, *Career Development International*, 1(5), str. 26–28. Dostupno na: <https://doi.org/10.1108/13620439610130614>
111. PATA (2022), Tourism Destination Resilience. Dostupno na: <https://crc.pata.org/tourism-destination-resilience> (pristupljeno 21.08.2024.)
112. Pata, U.K. (2021). 'Tourism and Economic Growth in G10 Countries: Evidence From an Asymmetric Panel Causality Test', *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 69(1), str. 112-126. Dostupno na: <https://hrcaj.srce.hr/file/370093> (preuzeto 27.01.2024.)
113. Patterson, Ian. (2006). Growing Older Tourism & Leisure Behaviour of Older Adults, Growing Older: *Tourism and Leisure Behaviour of Older Adults*. Dostupno na: <https://doi.org/10.1079/9781845930653.0000>
114. Petrić, L. (2018.): Upravljanje razvojem turizma, skripta za internu upotrebu, Ekonomski fakultet, Split, str. 218
115. Petrić, L. (2013). Has the Myth of Tourist Destination Sustainability Faded? Behind the Curtains of the Global Crises, *Global Business Issues eJournal*. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/261054294_Petric_L2013_Has_the_myth_of_tourist_destination_sustainability_faded_Behind_the_curtains_of_the_global_crises_2nd_International_Scientific_Conference_Tourism_in_Southern_and_Eastern_Europe_2013_Facul (pristupljeno 16.02.2024.)
116. Petrić, L., Mandić, A., Pivčević, S., Škrabić Perić, B., Hell, M., Šimundić, B., Muštra, V., Mikulić, D., & Grgić, J. (2020). Report on the most appropriate indicators related to the basic concepts. Deliverable 4.1 of the Horizon 2020 project SmartCulTour (GA number 870708). Dostupno na: <http://www.smartcultour.eu/deliverables/> (pristupljeno 20.01.2024.)
117. Petrić, L., Škrabić Perić, B., Hell, M., Kuliš, Z., Mandić, A., Pivčević, S., Šimundić, B., Muštra, V., Grgić, J. & Mikulić, D. (2021), Report outlining the SRT framework, Deliverable 4.2 of the Horizon 2020 project SmartCulTour (GA number 870708). Dostupno na: <http://www.smartcultour.eu/wpcontent/uploads/2021/04/D4.2-Report-outlining-the-SRT-framework.pdf> (preuzeto 20.02.2024.)

118. Prayag, Girish. (2017). Symbiotic relationship or not? Understanding resilience and crisis management in tourism, *Tourism Management Perspectives*, 25. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.11.012> (pristupljeno 13.04.2024.)
119. Reggiani, A., de Graff, T. And Nijkamp, P. (2002) 'Resilience: an evolutionary approach to spatial economic systems', *Networks and Spatial Economics*, 2, str. 211 – 229. Dostupno na: <https://doi.org/10.1023/A:1015377515690> (pristupljeno 15.03.2024.)
120. Reinhart, C and A Felton (eds) (2008), *The First Global Financial Crisis of the 21st Century: Part 1 August 2007 - May 2008'*, CEPR Press, Paris & London. Dostupno na: <https://cepr.org/publications/books-and-reports/first-global-financial-crisis-21st-century-part-1-august-2007-may> (pristupljeno 01.03.2024.)
121. Richards, Greg (2018). Cultural Tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 36. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
122. Rivera, Manuel (2016), The synergies between human development, economic growth, and tourism within a developing country: An empirical model for ecuador, *Journal of Destination Marketing & Management*, 6. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2016.04.002> (pristupljeno 18.08.2024.)
123. Romão, João. (2020). Tourism, smart specialisation, growth, and resilience. *Annals of Tourism Research*. 84. 102995. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102995> (pristupljeno 20.02.2024.)
124. Samara, Dimitra & Magnisalis, Ioannis & Peristeras, Vassilios. (2020), Artificial intelligence and big data in tourism: a systematic literature review, *Journal of Hospitality and Tourism Technology*. Dostupno na: <https://doi.org/10.1108/JHTT-12-2018-0118>
125. Scarlett, H. (2021), Tourism Recovery and the Economic Impact: A Panel Assessment, *Research in Globalization*, 3. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100044> (pristupljeno 20.01.2024.)
126. sekuritizacija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 8.7.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/sekuritizacija>.
127. Sofronov, B. (2018), The development of the travel and tourism industry in the world, *Annals of Spiru Haret University, Economic Series*, 18, str. 123-137. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/330361234_THE_DEVELOPMENT_OF_THE_TRAVEL_AND_TOURISM_INDUSTRY_IN_THE_WORLD (pristupljeno 27.04.2024.)

128. Song, Haiyan & Li, Gang. (2008). Tourism demand modelling and forecasting - A review of Recent research. *Tourism Management*, 29, str. 203-220. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.016>
129. Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC), Crisis Preparedness, Management & Recovery, dostupno na: <https://wttc.org/initiatives/crisis-preparedness-management-recovery> (pristupljeno 19.08.2024.)
130. Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC) & Global rescue, Crisis Readiness – Are you prepared and resilient to safeguard your people and destinations?, dostupno na: <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2019/Crisis%20Preparedness%20Management%20Recovery-Crisis%20Readiness-Nov%202019.pdf?ver=2021-02-25-182725-567> (pristupljeno 19.08.2024.)
131. Svjetsko vijeće za putovanja i turizam (WTTC) Research Hub – Economic Impact Research. Dostupno na: <https://wttc.org/research/economic-impact> (pristupljeno 24.02.2024.)
132. Statista – number of travel and tourism jobs worldwide from 2019 to 2023, with a forecast for 2024 and 2034. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1268465/number-of-travel-and-tourism-jobs-worldwide/>
133. Stotten, R., Schermer, M. and Wilson, G.A. (2021), “Lock-ins and community resilience: two contrasting development pathways in the Austrian Alps”, *Journal of Rural Studies*, 84, str.124-133. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.04.001> (pristupljeno 15.04.2024.)
134. Strategy& (2011), Resilient, stable, sustainable – The benefits of economic diversification, dostupno na: <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/reports/strategyand-resilient-stable-sustainable-benefits-economic-diversification.pdf> (pristupljeno 19.08.2024.)
135. Šimundić, B., Kuliš, Z. & Šerić, N., (2016), Tourism and Economic Growth: An Evidence for Latin American and Caribbean Countries, Tourism & Hospitality Industry, *Congress Proceedings*, str. 457-469. Dostupno na: https://fthm.uniri.hr/files/Kongresi/THI/Papers/2016/THI_April2016_457to469.pdf (preuzeto 30.01.2024.)
136. Škrabić Perić, B. (2014), Nastavni materijal iz kolegija “Analiza vremenskih nizova i panel podataka”, Ekonomski fakultet, Split

137. trend. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/trend> (pristupljeno 22.05.2024.)
138. Ulmer, R., R.; Seeger, M., W.; Sellnow, T., L. (2011), *Effective Crisis Communication: Moving from Crisis to Opportunity*, Thousand Oaks, *Sage Publications*, str. 9. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/15205430701528663>
139. United Nations: Sustainable Development Goals (SDGs) and Disability. Dostupno na: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/about-us/sustainable.development-goals-sdgs-and-disability.html> (pristupljeno 21.08.2024.)
140. UN HABITAT: City Resilience Profiling Tool. Dostupno na: <https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/01/crpt-guide.pdf> (pristupljeno 13.04.2024.)
141. UNSTATS (2001.): *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework*, dostupno na: https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_80e.pdf
142. US-AID: Experiential Tourism Toolkit. Dostupno na: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00W9TV.pdf
143. Vučak, M., Zelić, A. (2009), *Suvremeni pristup kriznom upravljanju*. Dostupno na: https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/sigurnost_obrana/9.pdf
144. Zelenika, R. (2000), *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Rijeka: Sveučilište u Rijeci. Dostupno na: <https://www.scribd.com/doc/24126027/Metodologija-i-Tehnologija-Ratko-Zelenika> (preuzeto 31.01.2024.)
145. Žigman, A., Klobučar, I. i Jalšenjak, B. (2016), *Utjecaj financijske krize na društvenu preraspodjelu: razlozi, rezultati i etički osvrt*, *Obnovljeni Život*, 71. (3), str. 375-388. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/168422>
146. Walker, B., Holling, C. S., Carpenter, S., Kinzig, A. (2004), *Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems*. *Ecology and society*, 9(2). Dostupno na: <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5/> (pristupljeno 07.04.2024.)
147. Weaver, David B (2001), *The Encyclopedia of Ecotourism*, CABI Pub. Dostupno na: https://www.researchgate.net/profile/Chaminda-Kumara-5/post/can_any_one_suggest_me_best_papers_on_the_ecotourism_destination_development_and_planning/attachment/59d645b979197b80779a0cb3/AS%3A454447877890049%401485360225627/download/3.pdf (pristupljeno 30.04.2024.)

148. World Economic Forum (2020), How many confirmed cases of coronavirus are there?, dostupno na: <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/confirmed-coronavirus-cases-china-global/> (pristupljeno 15.02.2024.)
149. World Tourism Organization (2023), Sustainable Development, UNWTO, dostupno na: <https://www.unwto.org/sustainable-development>
150. World Tourism Organization (2023), International Tourism to Reach Pre-Pandemic Levels in 2024, UNWTO, dostupno na: <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-reach-pre-pandemic-levels-in-2024>
151. World Tourism Organization (2023), UNWTO Annual Report 2022, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.unwto.org/annual-report-2022>
152. World Tourism Organization (2022), Impact Assessment of the COVID-19 Outbreak on International Tourism, UNWTO, dostupno na: <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism> (pristupljeno 15.02.2024.)
153. World Tourism Organization (2020), A Year in Review, UNWTO, dostupno na: <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-reach-pre-pandemic-levels-in-2024>
154. World Tourism Organization (2020), COVID-19 and Transforming Tourism, UNWTO, dostupno na: https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-08/sg_policy_brief_covid-19_tourism_august_2020.pdf (pristupljeno 21.08.2024.)
155. World Tourism Organization (2012), UNWTO Annual Report 2011, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415366> (preuzeto 20.01.2024.)
156. World Tourism Organization (2011), UNWTO Annual Report 2010, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://dx.doi.org/10.18111/9789284415359> (preuzeto 26.01.2024.)
157. World Tourism Organization (2011), Toolbox for Crisis Communications in Tourism, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://doi.org/10.18111/9789284413652> (preuzeto 18.01.2024.)
158. World Tourism Organization (2011), UNWTO Tourism Highlights – 2011 Edition, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413935> (07.03.2024.)
159. World Tourism Organization (2010), UNWTO Tourism Highlights – 2010 Edition, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413720> (pristupljeno 07.03.2024.)

160. World Tourism Organization (2008), *Glossary of Tourism Terms*, UNWTO, Madrid, dostupno na: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms> (pristupljeno 23.04.2024.)
161. Yang, Y., Xue, L. & Jones, T. (2018), Tourism-enhancing effect of World Heritage Sites: Panacea or placebo? A meta-analysis, *Annals of Tourism Research*, 75, str. 29–41. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/329871673_Tourism-enhancing_effect_of_World_Heritage_Sites_Panacea_or_placebo_A_meta-analysis (preuzeto 28.02.2024.)

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje ulogu turizma u jačanju ekonomske otpornosti država članica Europske unije (EU) tijekom i nakon kriznih razdoblja, s fokusom na financijsku krizu iz 2008. godine i pandemiju COVID-19. S obzirom na specifičnosti turističkog sektora i njegovu osjetljivost na vanjske šokove, istraživanje se usredotočuje na analizu doprinosa turizma oporavku gospodarstava EU te identificira ključne čimbenike koji utječu na ekonomski rast tijekom kriznih situacija. Razdoblje obuhvaćeno analizom proteže se od 2007. do 2019. godine, tijekom kojeg su se analizirali utjecaji turizma na BDP po stanovniku u državama članicama. Istraživanje koristi dinamičku panel analizu i metodologiju modela s fiksnim i slučajnim efektima kako bi ispitalo postoje li značajne razlike u doprinosu turizma ekonomskoj otpornosti između starijih i novijih članica EU-a.

Empirijski dio rada fokusiran je na testiranje dviju hipoteza. Prva hipoteza (H1) ispituje povezanost između rasta turističkih dolazaka po stanovniku i rasta BDP-a po stanovniku u državama članicama EU. Rezultati analize potvrđuju postojanje pozitivne i statistički značajne veze između ovih varijabli ($r = 0,288$; $P < 0,001$). Ovaj nalaz sugerira da turizam može igrati ključnu ulogu u ekonomskoj obnovi nakon kriznih razdoblja, generirajući prihode, stvarajući radna mjesta i potičući investicije u lokalnim zajednicama. Turizam se stoga identificira kao važan čimbenik ekonomske otpornosti, posebno za zemlje koje u velikoj mjeri ovise o turizmu kao ekonomskoj djelatnosti. Druga hipoteza (H2) istražuje postojanje razlika u doprinosu turizma ekonomskoj otpornosti s obzirom na vrijeme ulaska država u Europsku uniju. Iako su postojale određene varijacije u dinamici oporavka između "starih" i "novih" članica EU, statistička analiza pokazuje da nema značajne razlike koja bi se mogla pripisati vremenu ulaska u EU (Z test, $P = 0,978$). Stoga je ova hipoteza odbijena, što implicira da doprinos turizma otpornosti i oporavku gospodarstva nije uvjetovan godinom pristupanja EU.

Zaključci ovog istraživanja imaju značajne implikacije za oblikovanje politika i strategija za upravljanje krizama u turističkom sektoru. Potvrđujući važnost turizma u poticanju gospodarskog oporavka, rezultati ukazuju na potrebu jačanja otpornosti turizma kroz diversifikaciju, održivi razvoj i inovacije. Preporuča se da EU i njezine članice uspostave koordinirane mjere i strategije kako bi se poboljšala sposobnost prilagodbe turističkog sektora budućim krizama te kako bi se maksimizirao njegov doprinos ekonomskom oporavku i otpornosti.

Ključne riječi: turizam, ekonomska otpornost, Europska unija, financijska kriza, pandemija COVID-19

SUMMARY

This paper explores the role of tourism in enhancing the economic resilience of European Union (EU) member states during and after crisis periods, focusing on the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic. Given the specificities of the tourism sector and its sensitivity to external shocks, the research focuses on analyzing the contribution of tourism to the recovery of EU economies and identifies key factors influencing economic growth during crisis situations. The period covered by the analysis extends from 2007 to 2019, during which the impacts of tourism on GDP per capita in EU member states were analyzed. The research employs dynamic panel analysis and fixed and random effects models to examine whether there are significant differences in tourism's contribution to economic resilience between older and newer EU member states.

The empirical part of the paper focuses on testing two hypotheses. The first hypothesis (H1) examines the relationship between the growth of tourist arrivals per capita and GDP growth per capita in EU member states. The results of the analysis confirm the existence of a positive and statistically significant relationship between these variables ($r = 0.288$; $P < 0.001$). This finding suggests that tourism can play a key role in economic recovery after crisis periods by generating income, creating jobs, and encouraging investments in local communities. Tourism is therefore identified as an important factor in economic resilience, especially for countries that rely heavily on tourism as an economic activity. The second hypothesis (H2) investigates the existence of differences in tourism's contribution to economic resilience based on the time of a country's accession to the European Union. Although there were some variations in the recovery dynamics between the "old" and "new" EU members, the statistical analysis shows no significant difference that could be attributed to the time of EU accession (Z test, $P = 0.978$). Therefore, this hypothesis is rejected, suggesting that the contribution of tourism to resilience and economic recovery is not conditioned by the year of joining the EU.

The conclusions of this research have significant implications for the formulation of policies and strategies for crisis management in the tourism sector. By confirming the importance of tourism in stimulating economic recovery, the results indicate the need to strengthen the resilience of tourism through diversification, sustainable development, and innovation. It is recommended that the EU and its member states establish coordinated measures and strategies to improve the adaptability of the tourism sector to future crises and maximize its contribution to economic recovery and resilience.

Keywords: tourism, economic resilience, European Union, financial crisis, COVID-19 pandemic

POPIS TABLICA I GRAFIČKIH PRIKAZA

Grafički prikazi

Grafički prikaz 1	23
Grafički prikaz 2	27
Grafički prikaz 3	45
Grafički prikaz 4	51
Grafički prikaz 5	55
Grafički prikaz 6	57
Grafički prikaz 7	71
Grafički prikaz 8	83

Tablice

Tablica 1	5
Tablica 2	33
Tablica 3	46
Tablica 4	47
Tablica 5	68
Tablica 6	71
Tablica 7	75
Tablica 8	77
Tablica 9	78